

TIZEDIK FEJEZET.

Járkand és Karghalik.

Szeptember 17.-én mintegy 30 kilométert hagytunk magunk mögött, *Kok-robát*-tól *Járkand*-ig. A táj itt kellemesen megváltozott. Nyárfák és fűzek hűvös árnyékában haladtunk az út nagyobb részén s bár homokos a talaj, kopár földet alig láttunk valahol. Kisebb-nagyobb öntöző-csatornák bőven ellátják vízzel a földeket.

Togucsak helység környéke néhány év óta áll művelés alatt, amióta a Járkand-folyóból új csatornákat nyitottak. Az alacsony homokbuckák még megtartották ugyan cserjével benőtt felületüket, de már mindenütt voltak köröskörül lépcsőzetesen művelt szántóföldek, amelyek utazásom évében már gazdag gabona-terméssel ajándékozták meg a szorgalmas lakosságot. A rendszeres csatornázás *Liu dárin* (vagy *tá-zsen*, amint ezt a rangot másutt Khínában nevezik), akkori járkandi ambán erélyes intézkedésének köszönhető.

A várostól öt kilométerre, amikor a Járkand egyik csatornáján, az *Opá*-n átkeltünk, az indiai kereskedők egész kolóniája fogadott nagy parádéval. Földijöknek tekintettek s láthatólag tetszett nekik, hogy egy száhibot köszönhetnek. Végig is vittek, persze lóháton,

szörnyű ünnepélyességgel, az egész *Jangi-sahr-on*, vagy *új-városon*, s a bazárokon, amelyek azt az *ó-várossal* összekötik. A nagy lódobogás közben végigvonuló bandérium kétségtelenül pompás látványosság lehetett a népnek, amely ellepte a bazárokat. Ezek a bazárok szép tágasak és tiszták s festőies külsejökkel igazán sokkal vonzóbbak Kasgár bazárjainál.

Azután jobbra tértünk s a régi város lőréses falai mentén lovagoltunk tovább külvárosi kertek között. Errefelé, egy nagy fallal kerített kertben valóságos nyári palota áll, amelyet MACARTNEY előre kibérelt számomra szállásul. Több udvaron áthaladva, rop-pant nagy előcsarnokba jutottunk, azon belül pedig egész sor szoba következett: NIÁZ HÁKIM bég, a palota eredeti tulajdonosának egykori lakosztályai. Mindenütt fel lehetett ismerni a letűnt dicsőség pusztá jeleit.

A napok meglepő gyorsan teltek itt. Csak öt-hat napra terveztem időzésemet Járkandban, hogy antropológiai tanulmányokat tegyek s régi műtárgyakat gyűjtsek ezalatt, de bizonyos körülmények miatt tovább maradtam. Kasgárban azzal biztattak, hogy Járkandban lesz legkényelmesebb utalványaimat és csekkjeimet pénzzé tennem. Szerencsétlenségre azok a kereskedők, akiknek szükségük lett volna az indiai kincstári jegyekre, már útban voltak *Ladák*-ba, azok meg, akik ott maradtak, felhasználták az alkalmat, hogy a beváltáskor az árfolyamot lejjebb szorítsák. Látva, hogy a szükségelt pénznek csak egy részét szerezhetem meg jelentékenyebb veszteség nélkül, végre is kénytelen voltam futárt meneszteni Kasgárba. Míg az vissza nem tér az ezüst és arany pénzekkel, úgy látszott, alig indulhatok.

A tevék és lovak felszerelésén sok mindent kellett igazítanunk. Két tevének és két lónak annyira feltört a háta, hogy már emiatt se indulhattunk jó egy hétig.

Lakásomon egymást érte a sok látogató. Járkandnak, Khínai-Turkesztán kereskedelmi gócpontjának bizonyos kozmopolita jelleget ad földrajzi helyzete. Azon a ponton fekszik, ahol az Indiába, Afgánisztánba és az Északra vivő utak metszik egymást. Nagy számmal élnek itt kasmíriak, gilgitiek, badaksániaiak s India más határszéli vidékeiről való népek. Ezeknek a kiválóbbjai siettek nálam látogatást tenni. A rendkívül keverék lakosság jó anyagot szolgáltatott antropológiai mérésekre. Képviselve vannak itt kisebb-nagyobb számmal Vakhán, Signán, Badaksán s egyéb iráni vidékek nyugat felé, továbbá Kasmír, Ladák és Baltisztán is.

Látogatóim faji jellegét tanulmányozva, mintha közelebb éreztem volna ismét magamat Indiához. A sokféle fajú bevándorló közös érintkezési nyelve a török, de lépten-nyomon hallottam a kasmíri, pandzsábi és pustu nyelveket. A bevándorló lakosság ritkán hoz asszonyt a maga hazájából, ezért aztán a második vagy harmadik nemzedék alig ismeri már apáinak nyelvét. De az arcvonások tovább tartják magukat s egy séta a bazárokbán meggyőz róla, mily nagy az idegen, legkivált az *iráni* vér beáramlása a járkandi lakosságban.

Híre terjedt, hogy szívesen vásárlók odavaló régi műtárgyakat, ennek következtében minden reggel csak úgy tolongott a sok ügynök és árus. Különösen a díszített ércmunkákat kerestem. Ezeknek egykor igazi hazája volt Khotan és a belső-ázsiai művészet kedvelői előtt rendkívül ismertekké váltak.

A vételre kínált számos tárgy közül kiválasztottam néhány kitűnő fémből való műdarabot, amelyekben erősen felöttlött a perzsa virágminták hatása, de mégis határozott önálló kivitelben. A helybeli műtárgyakon kívül sok mindenféle porcellánmunkát és gyönyörű hímzéseket mutattak a távol Keletről. A gazdag bégek a régi időkben valóban pompásan festhettek ünnepi ruháikban, a művészi, tiszta kínai alakzatokkal ékesített nehéz vörös vagy kék selyem *csogasz*-aikban. Finom turkomán és khorasáni szőnyegek viszont a nyugat felől való behozatalt árulták el. Ilyenformán Járkand ebben a tekintetben is olyan pontnak tűnt föl előttem, ahol már a legrégibb mohamedán idők óta, a kínai kultúra vegyült az iránnival és turkesztánival. Khotan volt mégis az eredő helye s igazi hazája a legtöbb belföldi iparnak.

LIU *dárin* megérkezésemkor nem volt Járkandban. Nemsokára visszatért útjáról s akkor, illő bevezetések után, látogatást tettem jámenjében. Nagyon szeretetreméltó és értelmes öreg ember volt. A következő nap meglátogatott s alkalmat leltem rá, hogy megmutassam neki JUAN-CSANG Szi-ju-ki-ját. Kifejtettem utazásom, kutatásaim célját azokon a szent helyeken, amelyeket Khotan körül a kínai zarándok felkeresett, továbbá a sivatag által betemetett régi telepeken. Örömmel tapasztaltam újra, mennyire népszerű ennek a régi utazónak az alakja még most is a művelt kínai előtt.

Szeptember 22.-én LIU *dárin* meghítt magához ebédre. Kétségtelenül jóakarattal tette, de megvallom, nagyon vegyes érzelmekkel fogadtam a mulatságot. Tapasztaltam Kaszárban, milyen isten-átka egy efféle lakoma az európaira. De mégis, a dolog jobban ment, mintsem reméltem. Az ebéd csak tizenhat fogásból

állott s csekély három óra leforgása alatt végeztünk vele. Nem volna illő tárgyalni a menü különös kotyvalékait, (kivált miután magam sem tudtam a legtöbb ételt megfajteni), avagy részletesen leírni az asztal elrendezését. Tekintettel voltak az evőpálcikák használatában való ügyetlenségemre, azért hát gondoskodtak villáról is számomra (persze egyetlenegyszer se váltották vagy tisztították) és egy kis csészéről, amiből egyem. Mikor házigazdám is hozzáfogott, hogy válogatott falatokat kínáljon a tálból, legjobban szerettem volna az egészet eltüntetni valahová. Meleg italul valami *arrack*-félét adtak, vékony

négyszögletes poharakban. Ez volt az egyetlen élvezhető dolog s házigazdám unszolására gyakrabban is hörpintgettem belőle, mint magam is kívántam volna. Két kedélyes arcú főhivatalnok is volt a társaságunkban.

Úgy rendeztük a dolgot, hogy ebéd után lefénnyképezem házigazdámot és a háza népe egy részét.



Liu dárin, a járkandi ambán.

A lakoma végeztével *LIU dárin* annak rendje és módja szerint belehelyezkedett hivatali karos székébe, maga mellé gyűjtve kis leányát és fiát s a nyugati kultúra bizonyos elmaradhatatlan járulékait, különböző órák stb. alakjában. Egy csomó többé-kevésbé lompos alkalmazottja szolgáltatta a festői háttért. A csoport felvétele könnyen ment, mert embereim úgy ültek ott, mint megannyi szobor. Azután meleg barátsággal elváltunk.

Az utolsó napok szorgos munkálkodásban teltek Járkandban. A téli felszerelés teljessé tételével s a vásárolt holmi osztályozásával voltam elfoglalva. Számláimat is rendeznem kellett s ebben segítségemre volt az ügyes *LALA GAURI MALL*, az indiai kereskedők *ak-szakál*-ja (főnöke; betű szerint: *fehér szakál*). Eltekintve magától az *ár* kérdéséről — ami pedig nem kis dolog egy olyan országban, ahol üzleti elvbe ütközik kevesebbet kérni valamiért az érték kétszerezésénél — elég bajlódással jár a kifizetés is. A kínai pénzérték a maga *szér*-jeivel, *tél*-jeivel, *miszkal*-jaival és *fen*-jeivel, amelyek mind a tízes szám-rendszeren alapulnak, olyan kényelmes lehetne az idegenre, amint csak kívánnók. De mit ér mindez ebben a távol fekvő tartományban, ahol makacsul ragaszkodnak a *tangá*-kban és *púl*-okban való számításhoz. A Turkesztánban *dacsin* néven ismert kis négyszögletes kínai rézpénz Kasgárban és Járkandban két *púl*-lal ér föl s huszonöt tesz egy *tangá*-t. A *khotani* tanga kétannyit ér, mint a *kasgári*.

De ezeknek a külön, helyi természetű értékeknek megfelelő pénzdarabok nincsenek. Ezért aztán minden tételt át kell számítani *miszkal*-ra — a legkisebb ezüstpénzre — és pedig úgy, hogy nyolc tanga ér öt miszkalt. Csakhogy az ezüst és a réz beváltási aránya

nem állandó. Emiatt különféle levonásokat kell tenni az átszámítás után. Még jobban összezagyvalja ezeket a zavarosságokat az, hogy az Oroszországból behozott árúkat *szom*-okban (rúbelekben) számílják, de gyakran ezüst *jambusz*-okkal fizetik, amiknek sem a súlya, sem az értéke nem állandó.

Szeptember 24.-én beborult s kemény hideg támadt. Palotám tágas termeiben fagyos őszi idő uralkodott. Sűrű sárga köd terjengett alacsonyan s ez még érezhetőbbé tette a hirtelen beállott időváltozást. Nem is szűnt meg a köd még *27.-én* sem, amikor karavánom újból útnak eredt. Vásár napja volt s az utak mentén szórakoztató látványt nyújtott a sokféle holmival megrakodott nép végeszakadatlan áradata. A földműves-osztály asszonyai jelentékeny szerepet játszanak az adás-vevésben. Majd mindig lóháton látni őket, nagy csoportokban vagy pedig a férfiak és gyermekek társaságában. Nagy bársonyhegyes prémes sapkájuk kellemesebb viseletnek tűnt fel ezen a didergős reggelen, mint amikor először láttam a fejükön az augusztusi hőség idején.

A széles, egyenes út termékeny rónán visz keresztül. Két oldalt nyár- és szederfasorok futnak. A földéken a kukorica-törés munkája folyt, míg a rizsaratással nyilván melegebb napokra vártak. A várostól vagy nyolc kilométerre a *manglik*-i bazáron haladtunk át. Csinos kunyhók sorából áll ez, az útra nyíló boltokkal. Csaknem egészen kihalt volt, mert csak vásárok napján szokott elevenség költözni a bazárokhba. *Karghalik*-ig több ilyen bazárra találtunk az út mentén, ami biztos jele a vidék sűrű népességének. Tizenkét kilométert lovagolhattunk odáig, ahol a *Zarafsán* vagy *Járkand* folyó partját elértük. Ennek a hatalmas vize a Musztág-Ata és a Karakó-

rum láncolat közötti hegyvidéken eredő patakokból táplálkozik. Három ágán kellett átkelnünk. Az otromba készítésű kompok nem bírták meg a megterhelt állatokat. Le kellett rakni róluk a málhát s három óra hosszat vesződnünk, míg átjutottunk a folyómeder túlsó oldalára. Az egész meder mintegy másfél kilométer szélességben húzódik, az egyes ágak meg 40—40 méter szélesek. A nagy *Painap*-bazáron túl öt órákor elértük utunk aznapi célját, *Poszgám*-bazárt, ahol egy tágas fogadó udvarán ütöttem fel sátramat.

Szeptember 28.-án hosszú, de élvezetes útat tettünk, egészen *Karghalik*-ig, ami közel 40 kilométer oda. Éjjel könnyű vihar támadt s alaposan megtisztította a levegőt. Kellemes volt járnunk az öntözött, jól munkált földek s gyümölcsöskertek között, majd a *Tügüla*z nevű füves rónaságon, amelyet itt is, ott is számos apró tisztavízű ér szel keresztül. A kristálytiszta vizek és a délnyugaton odalátszó távoli havasok kedves képet nyújtottak azután a sok vöröses, szürke és barna színű szennyes folyó után, amelyeket *Kasgártól* idáig láttunk. Azokon a hegyeken törí magát át a *Zarafsán*, le *Szarikollból*.

A *Tügüla*zon túl a *Tiznaf* folyóhoz értünk, amelyen jól épített 200 méter hosszú híd vitt keresztül. Ezen túl mosolygó zöld mezők s kedves falvak következtek. *Csarvák* helység közelében, a *keddi bazárban* nagy ünnepélyességgel fogadtak. A *karghaliki* ambán átutazására készültek, de az, jövetelemre való tekintettel elhalasztotta járkandi útját. Így aztán nekem jutott a nagy parádé: a vörös posztó-díszítés házról-házra és a többi. A bég üdvözölt hivatalos kínai viseletében s udvariasan meghitt egy fogadó-teremmé alakított bolthelyiségbe, teából s finom gyümölcsből álló ozsonnára.

A falvak egész során át délután félőtkor *Karghalik*-ba érkeztem. Zűrzavaros bazárok közé jutottam a város kellős közepén s meglepett azok aránylagos tisztasága s a szépen fejlődő hely határozott gyarapodása. Első tekintetre meglátszik, hogy *Karghalik* nem keveset köszön kedvező földrajzi fekvésének, azon a ponton, ahol a Karakórum hágóinak az útvonala a



A jetimlukumi szentsír *Karghalik* közelében.

khotan-járkandi országúttal találkozik. Hosszas keresés után a *jetimlukumi* szentsír közelében, egy rétségen ütöttem fel sátorfámat szép külvárosi kertek között, amelyek *Kasmír* némely barátságos helységét juttatták eszembe.

Másnap reggel az ambán bégeket küldött hozzám egy juhval s állataink számára valami takarmányfélével. A figyelmes ajándékot orosz édességekkel, szardíniával és német levesssel viszonztam, amit külö-

nösen sokra tartottak. Dél tájban felkerestem Csang *dárin*-t, az ambánt, hivatalos otthonában, a jámenben. Az alkalomhoz illő szertartásossággal fogadott, s még a mozsárágyukat is elsüttette tisztetemre. Nagyon kedvezően hangolt iránta élénksége s határozott értelmessége. Már hallott volt utazásaimról és céljaimról a kasgári taotájtól. Készséggel fel is ajánlott habozás nélkül minden lehető segítséget a szállítás és az ellátás dolgában. Megvendégtelt kevés fogásból álló könnyű lunch-csel s nem hiányzott a jóféle bor se az asztról, valami madeira-fajta a Kaukázusból vagy Krimből. A két kis borospohár és a sajátos világ — az ortodox evőpálcikák mellett — tanúskodtak házigazdám haladott felfogásáról a nyugati udvariassági kérdésekben.

Kölcsönös jó hangulatban váltunk el egymástól. Felhasználtam ezt az alkalmat a bazárok futólagos megtekintésére. Be is vásároltam egyúttal a szükséges nemez-árúkat embereim téli ruházatára. A bazárok állandó ernyővel vannak borítva, ami véd a nyári meleg és a fény ellen. Csinosan áthidalt csatornák metszik több helyen a bazárokat s partjaikon színes pompájú fasorok húzódnak. Számos helyen láttam nyitott konyhákat, étkező házakat, amelyek sokkal inkább hasonlítanak az európai vendéglőkhöz, mint akármelyik indiai város illetén intézménye. Megleptek ezek egész belső berendezésekkel, de különösen szép volt az egyiknek művészies virágdíszítésű homlokzata.

Mire csatangolásomból tanyánkra visszaérkeztem, már ott találtam az ambánt, aki ugyancsak sietett látogatásomat viszonzni. Míg reám várt, volt ideje gondosan szemügyre venni a tanya berendezését. A butorok szemmel láthatólag megnyerték tetszését; az Allahábádban készült szárnyas-asztról másnap

méreteket vételelt, hogy magának is csináltasson olyat. Jó soká beszélgettünk JUAN-CSANG-ról s az ő írásairól. Megmutattam neki a *Szi-ju-ki* JULIEN-féle fordításának khínai magyarázó-szótárát és HOERNLE kiadványainak a képeit a khotani és kucsái régiségekről. Az érmek és a khínai kéziratok rajzai nagyon érdekelték vendégemet. Jobban éreztem ekkor, mint valaha annak hátrányát, hogy nem tudok khínaiul, mert NIÁZ ÁKHÚN tolmácsolásával bizony nehézkesen ment a társalgás.

Másnap reggel megérkezett a MACARTNEY pénz-küldeménye Kasgárból, khínai ezüstben és arany rubelekben.

Mindig örömmel emlékszem vissza karghaliki tartózkodásomra. Nem volt ott semmi, ami eszembe juttatta volna a sivatag közelségét vagy a dombok egyhangú sivárságát. Ameddig csak a szem elláthatott, mindenütt bőven termő szántóföldek és gazdag kertek; a fák buja növése s gyönyörködtető sokfélesége, a festői záratok, árnyas ligetek meg a bazárok szépen faragott faházai — mindez nagyon, de nagyon emlékeztetett az én kedves Kasmíromra.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Útban Khotan felé.

Október 2.-án reggel útnak indult karavánunk, keresztül a forgalmas kis városon a keleti kapu felé, ahol a khotani út kezdődik. CSANG *dárin* elküldte maga helyett főtolmácsát, hogy az ő nevében búcsút vegyen tőlem s útamban egy darabon elkísérjen. Nem messzire a khotani kapun túl, ahol visszafordult a jó öreg, belejutottunk a kopár pusztaságba. Elhagyva később a *Bésarik* oázis művelés alatt álló földjeit, újra vigasztalan köves sivatag állott előttünk. Az utat véges-végig sűrű cölöpsor jelöli, ami nagyon okos elővigyázat, tekintve, hogy milyen könnyen elveszthetné az ember a helyes útirányt éjnek idején, vagy valami homokfőrgetegben. Estére kelve *Kos-langar* kényelmes fogadójában szállottunk meg. Ennek a közelében van egy erősen összeomlott sztúpa falmaradványa.

Október 3.-án egész nap tökéletes sivatagban meneteltünk. A csípős éjszakai levegő után nagyon megéztük a déli órák hevét. A *Taklamakán* sivatag, amelynek a déli szélén vitt el szomorú útunk, különös történeti érdekességű volt reám nézve. Ez volt az a hajdani útvonal, amely az Amu-darjá vidékéről Khotanba vezetett s tovább be Khína területére. Itt-

ott az erre járt elhullott állatok kiszáradt tetemei s fehérülő porlékony csontjai jelzik, merre vitt az út s azon járva visszagondoltam az utazókra, akik valaha csak végigmentek ugyanezen a víznélküli lakatlan pusztaságon. Erre vette útját visszafelé Khínába JUAN-CSANG — utána MARCO POLO hatolt rajta keresztül s még sok más kevésbbé ismeretes középkori utazó. Voltaképpen misem változott itt azóta az utazás módja és eszközei tekintetében. Bizonyos, hogy azokkal a karavánokkal, amelyek valamikor ezen a homokon vándoroltak, a buddhista vallás s az indiai meg a klasszikus műveltség és művészet elemei eljutottak a távol Khína belsejébe. Meg fogjuk-e tudni valaha, mi minden került vissza velük onnan mihozzánk, ami befolyással volt a régi világ civilizációjára?

Csolak-langar-ban hasonló fogadóba tértem be éjszakára, mint előző nap. Este felkeresett a khínai postaállomás vezetője. Nyugodt, jó modoru embernek látszott. Nem volt valami nagyon elragadtatva a környező sivatagtól. Kilenc *dák* lova és négy postaszállító embere van, akik *Gúma*-ba és *Karghalik*-ba hordják a leveleket. Az egész 'posta' tulajdonképpen inkább a khínai méltóságok hivatalos levelezésére szorítkozik.

Onnan *Gúma*ig kilenc *pótáj*-nyi út várt reánk. A tevéket elindítottam még hajnalban; a lovakkal azután később követtük őket.

Tizenhat kilométert tettünk meg *Szilig-langar*-ig. Mint *Csolak-langar*-ban, itt is volt egy kis vízmedence. Valami csekély ér táplálta ezt, amely a nem messze halmokról ered. Innen kezdve feltűnt némi cserjézet és *kumus* egészen *Hadzsib-langar*-ig. Majd egy sekély cserimely kavicsos medrében haladtunk tovább s egyszercsak megpillantottuk *Gúma* oázis

fáinak sötét vonalát. De még soká kellett futóhomokkal félig eltemetett mezők és csallitok mellett ügtenünk, azután is, hogy *Gúma* nyugati szélét elértük. Végre felkaplatva egy 10—12 méteres magaslatra, újra kertek és termőföldek között találtam magamat. A bazárt övező csatorna közelében, fákkal körühatárolt csendes kertben a képzelhető legpompásabb tanyahelyet fedeztem fel. A bazárokból élénk sürgésforgás uralkodott. Heti vásár napja volt; adták-vették a környék különböző készítményeit és termékeit.

Október 5.-ének napját régészeti tudakozódásokra fordítottam. Az indiai kormány számára vásárolni szokott közép-ázsiai régiségek között 1895 óta egyre gyakrabban tűntek föl papiros-kéziratok s bizonyos ismeretlen betűs nyomtatványok. Ezekről s más hasonló beszerzésekről — amelyekből egész gyűjteményeket szedtek össze Európában — azt tartották, hogy Khotan vidékének homokba temetett helyein kerültek napvilágra. A különös szövegeket legnagyobbbrészt ISZLÁM ÁKHÚN khotani ú. n. „kincskereső” útján szerezték be s MACARTNEY Kasgárban részletesen nyilvánosságra hozta, utóbb meg HOERNLE tudományos jelentéseiben lemásolta őket. Még azokat a helyeket is részletesen ismertették, ahol állítólag találtattak azok. Legtöbbszörre a Gúma és a Khotan közötti karavánúttól északra elterülő sivatag egykori telepeit hitték eme régi emlékek lelőhelyeinek. A Kasgárban kapott információk megerősítették bennem azt a régebben támadt gyanúmat, hogy ezek a „leletek” nem valódiak. De csak itt, Gúmában próbálhattam ki először, közvetlen helybeli értesülések segítségével, hogy helyes nyomon járok-e kételkedésemmel.

Mikor az idevaló bégek a főbb helységek *jüzbási*-jaival együtt reggel felkerestek, megtudtam tőlük,

hogy van egy *Kóne-sahr* néven ismeretes törmelékborította jókora terület, közel a Gúmat *Módzsi*-val, a legközelebbi keletre fekvő oázissal összekötő úthoz. De nem hallott egyikök se semmiféle ,régi könyvek'-ről, amelyeket ott, vagy másutt találtak volna. Az ISZLÁM ÁKHÚN említette ,lelő-helyek' közül kettőről volt tudomásuk vendégeimnek. Bejártam kíséretökben mind a kettőt. Nem esnek messze Gúmatól. Arra az eredményre jutottam, hogy az ott szétszórta eltemetett lakóházak sokkal újabb korban kerültek az egyre tovább mozgó homoktakaró alá, hogysem ott régi korbeli emlékekre akadhatott volna valaki.

ISZLÁM ÁKHÚN úti jelentésében kiváló szerep jut a csak néhány kilométerre lévő *Kara-kul mazár*-nak, (szent-sír a fekete-tónál), amelyet aztán kirándulásunkban felkerestünk. Kis sós vizű tó partján félkörben homokhalmok emelkednek ott. Az egyiknek a tetején rátaláltunk a szent-sírra egy sivár temetőben. ISZLÁM ÁKHÚN azt állította híreszteléseiben, hogy azon a helyen találta a régi rovás-tömböket, én azonban ennek nyomát sem tudtam fölfedezni.

A tavat tápláló kis ér, a *Kara-szu* (fekete víz) vagy, mint hóolvadáskor nevezik, az *Ak-szu* (fehér víz) kanyargós medrét követve hamarosan a *Kara-tág-agzi* (vagy *Kara-tagíz*) oázishoz jutottam. Mindössze tizenöt éve művelik itt a földeket. Az érett gabona-táblák s tarlóföldek között elszórtan buja növényű fák pompáznak: kiáltó bizonyosságai a sivatagi talaj termőképességének, ott, ahol azt kellő víz öntözi. A lakosság, amelyet pontosan kikérdeztem, nem tudott semmit se olyan helyekről, még kevésbé olyan leletekről, aminőkről ISZLÁM ÁKHÚN beszél. Ezzel a negatív eredménnyel tértem vissza Gúmába.

Ragyogó szép időben hagytam el Gúmat *október 6.-án*. A tiszta égen egyetlen felhő se mutatkozott és nem lepett meg, hogy ott láttam tündökölni messze délen a Karakórum-hágók körül húzódó havas hegyláncolatot. Mintha összezsugorodtak volna a távol-ságok, oly sajátságosan hatott rám az a gondolat, hogy azok mögött a csodálatos hegysáncok mögött az Induszba vezető völgyek veszik kezdetüket. Jó néhány kilométerrel tovább elértem az első romhelyet, amelyre adataim után a Módsziba vivő út mentén számítottam. Előbb azonban keresztül mentem egy széles, de utolsó cseppig kiszáradt folyómedren, amely lejjebb a *Kara-szu* vizét veszi fel. A száraz meder mentén a jobboldalon vastagon fedték a földet vörös edények durva cserepei. Díszített darab nem volt közöttük; rendkívüli keménységük és simaságuk arra mutatott, hogy nagyon régi időkből valók. A nagy terület pedig, amelyen széjjel voltak szórva a cserepek, azt bizonyította, hogy itt valaha tekintélyes, sűrűn lakott telep lehetett. A lössz kopár felületén hevert a rengeteg sok törött cserép, de a hajdani lakosságnak semmi egyéb nyomát nem lehetett fölfedezni. Schol egyetlen falmaradvány.

Keletre innen, elhaladva *Mókujla* apró falvainak a közelében, ismét cserjés, köves sivatagba jutottunk. Északkeleten a *Tópa-tim*-nek mondott falat pillantottam meg. *Tim*-nek neveznek Kasgár vidékén minden rombadőlt falat. Messzelátóval felismertem, hogy sztúpa maradványa lehet. Meg is indultunk mindjárt arrafelé, de egy cañonszerű szakadékos völgy útunkat állotta. Nagy kerülőt kellett emiatt tennünk, de végre is elértük a sztúpát. Régész szememnek nagy gyönyörűséget szerzett ennek a romnak a látása. Sokban hasonlított a Khánui melletti Mauri timhez. Bár kül-

seje erősen bomladozott, még mindig közel kilenc méter volt a magassága. Körülötte régi edény-cserepek heverték, csakúgy, mint az előbbi helyen és az ezután tanulmányozott nagy területen. Ebből arra következtettem, hogy a sztúpa még a buddhista korszakból való.

Miközben a meredek falú szurdok-völgy túlsó oldalán kísérleteztem, hogy a Tópa-tímhez eljussak, egy, az eddigieknél sokkal nagyobb kiterjedésű, törmelékkel borított területre akadtam. A karavánúttól északra húzódott ez a területe megütötte a nyolc négyzetkilométert. Vezetőim a *kaksali tati*-nak nevezték. Elszórtan hevert itt foltokban törött edénydarabokon kívül mindenféle törmelék: égetett téglák darabjai, salak, csont- és fémtárgyak eltörött részei s hasonló szilárd maradványok. Mindez a természetes lösszön hevert, amely kemény volt, vagy pedig többé-kevésbé homokos, laza állapotba szétmállva. Egészen biztosan ki lehetett mutatni, hogy nincs a földben semminemű épületmaradvány.

Az alacsony lössz-gátak képződésében feltűnően felismerhetővé vált a szelek és a homokviharok okozta defláció. Tavasz és nyár idején hosszantartó fürgetegek seprik végig a sivatagot s azokat csak a felsorolt törmelékek élik túl, anyaguk keménységénél és súlyánál fogva egyre mélyebbre süllyedve, amint az alsó talajt jobban és jobban kivájja a szél. A sárfalak, a faalkatrészek, amikből a turkesztáni házak épülnek, réges-régen összeomlottak és szétmállottak.

Világos, hogy a deflációnak ez a hosszú századokon át tartó folyamata nem mehetett végbe anélkül, hogy vele a talaj felszíne jelentékenyen ne süllyedt volna. A defláció nem egyforma mértékben pusztított az egész területen, amint ezt már az említett lössz-gátak is mutatják. Ezek kis platókhöz vagy szigetekhez

hasonlóan emelkednek a „*tati*“ szétlazultabb részei fölé.

Sokáig elvizsgálgattam volna még a diszitéses rajzú cserepeket, amiket embereim lépten-nyomon felszedegettek, de későre hajlott az idő s útunk végpontja még messze volt. Nehezemre esett megválnom az elhagyatottságnak és a pusztulásnak ettől az elbűvölő képétől, kivált, amikor a lenyugvó nap utolsó sugarai sajtászerű fényt árasztottak a sárga földre és a vöröses-barna cserepekre.

Nemsokára feljött a hold, megvilágítva az utat, amelyen úgy nyolc óra tájban végre megérkeztem *Módzsi*-ba. Sátram készen várt már reám.

7.-én ott maradt a karaván. Magam, indítatva a közeli *Tögujai*-ban talált sok régi éremtől, amit itt mutattak, elhatároztam, hogy felkeresem ezt a hajdankori telepet. Találtam ott is törött edényekkel borított löszmagaslatokat, azonban ezek nem voltak annyira kimarva a defláció hatása alatt, mint az előző napon látott lösz-padok. A bég rendeletére nagy csomó ember elkísért s azok hamarosan felkutattak számomra sok, mintákkal ékesített, színes edény-cserepet, réz-érmeket, törött üvegeket és jadeit-darabokat. Az üvegek közt voltak szintjászók is, olyanok, aminőket a régi nyugati üveggyártmányok közt gyakran láthatni. Az üveg előállításának a módját *Turkesztánban* réges-régen elfeledték.

Tögujaiból a közelfekvő *Hászá*-ba lovagoltam, amely régi hely már SVEN HEDIN figyelmét magára vonta. Kétségtelenül mohammedán temető ez, de korát nem lehetett megállapítani.

Október 8.-án könnyű 22 kilométeres menettel *Zangujá*-ba utaztunk. Több kis falucskában összesen ötszáznál több ház van ezen a nagy kiterjedésű oázi-

son. Hosszan elnyúló fedett bazárokon haladva át, egy lucerna-táblán kellemes tanyahelyre találtam. Estefelé kirándultam *Kul-langar*-ba, ahol az előbbiekhöz hasonló régiségeken kívül ráakadtam két nagy víztartó maradványaira.

9.-én tovább mentünk 30 kilométerrel, *Piálma*-ba. Eleinte öntözött földeken vitt útunk, de utóbb kopár pusztákon, majd homokbuckákon haladtunk keresztül. Útközben láttam egy rombadőlt falat, amely a *karakiri* sztúpa maradványa.

Piálma egészen kis hely, alig száz házzal. Ezzel elértem a karghaliki kerület legmesszebb keletre eső oázisát. Sátramat kis gyümölcsöskertben állítottuk fel. A fák ágai meghajlottak az őszi barack gazdag termésétől. Embereim a kert gazdájának a házában kaptak szállást. Ezeknek a parasztházaknak a kényelmes és csinos berendezése mindig meglepett. Nemcsak az átlagos életmód és jólét dolgában, hanem építkezésekben is messze felülhaladják a kelet-turkesztáni földművelők az Indiában bárhol lakó megfelelő néposztályok színvonalát.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Megérkezés Khotanba.

Néhány kilométerre Piálmától két félig ledőlt oszlop jelzi az úton a határt Karghalik és Khotan között. *Takhtuven*-nél és odább *Ak-langar*-nál 60 méternyi mélyedést mutat a merőben sivár kemény lössztalaj és köves sivatag. Egyre jobban és jobban láthatóvá váltak délen a hegyek, habár a felhők kavardása nem szűnt meg egészen. *Ak-langar*on túl feltűntek újra a félhold alakú homokdűnék, hasonlóan, mint *Ordam-Pádsáh*ban.

Ebben a homoktengerben kétszeresen kedves látványt nyújtott a népiesen *Kaptar-mazár*-nak nevezett sírhely, (másképp *Kum-robát-Pádsáh*im). Néhány faház és védőtető szolgált itt tanyájául a galambok ezreinek. Ezekről az a hiedelem, hogy mind a *Sákír Pádsáh imám* szívéből csodálatosképpen támadt galambpárnak a leszármazói. A szent férfiú ezen a helyen vesztette életét a hitetlenekkel — vagyis a khotani buddhistákkal — folytatott harcok közepett. A szent madarak számára hálás emlékezésből minden arrafelé vándorló utas ad némi eleséget s kegyes ajánlékokat. Én is vettem hát a szent sír őrzőjétől egy kis gabonafélét s elszórtam a repkedő madár-rajnak.

Öt kilométerrel odább kijutva a homok-hullámok közül, mocsaras lapályra érkeztünk, ahol aztán egy magányos házikóban pihenőt tartottunk. Jövetelem híre megelőzött Piálmából. A legközelebbi falvakból álló Záva-vidék bégje késő este meglátogatott. Ez a finomvonású, értelmes öreg volt az első, aki Khotan földjén üdvözölt. Állatainkat megviselte a hosszú menetelés, ezért elhatároztam, hogy *két napra* osztom a hátralevő utat. Elhagyva a legelső nagy khotani helységet, Závát, szakadatlanul kertek s szorgalmasan megművelt szántóföldek között vitt az út, amelyet egész végesvéig nyár- és fűzfásorok szegélyeztek. A bokáig érő por s az élénk forgalom elárulta a nagy kereskedelmi középpont szomszédságát. Hosszú sorban vonultak arra a szamarak, megrakva báránybőr-bekecsekkel, amiket itt *zubá*-nak neveznek. Valóban nagyon kevesen voltak, akik gyalog jártak; legtöbbje nyargalt, lovon, számaron vagy ökrön. Így lovagolva persze nem igen szenvednek az emberek csizmáik nevetségesen magas sarkának az alkalmatlansága miatt. Annál mulatságosabb látni bukdácsoló járásukat, ha mégis kénytelenek nagy ritkán lábukat használni.

Závától mintegy tíz kilométerre átkeltem a *Karاكás-* (fekete-jadeit')-*darjá*-n, Khotan második főfolyóján. Nyáron át a Karakórum gleccsereinek olvadó vizét szállítja ez a hatalmas folyómeder, de most alig volt benne víz. Kevéssel túl rajta egy másik ága, a *Jangi-darjá* (új folyó') következett. Ettől keletre, *Szípa* egyik kis falucskájában ütötük föl tanyánkat egy csendes, magányos kert közepén.

Egyik közeli házból egyszercsak, nem kis meglepetésemre, kilépett egy ember, nyakában erősen odalán-

colt hosszú, súlyos vasrúdat cipelve. Földműves volt s egyik társának a kegyetlen meggyilkolása miatt ítéltek erre a büntetésre néhány hónappal előbb. Keservesen nehéz lehetett a terhe s önkéntelenül eszembe ötlött, hogy ennek a büntetésmódnak megvannak a maga előnyei. Családja körében marad az elítélt s üzhet némi kevés mozgást igénylő foglalkozást. S amellet a roppant alkalmatlan megterhelésnek a látása elég elrettentő hatású másokra.

Október 13.-án reggel éppen indulófélben voltam mikor a khotani ambán küldötte megérkezett. Nagy kísérettel, fényes khínai ünneplő ruhájában jött elém a bég. A menet később, Khotan alatt, még tekintélyesebben felszaporodott, amikor BADRUDDÍN KHÁN, a khotani *afgán* kereskedők feje is csatlakozott hozzánk néhány földijének a társaságában. A khínai városon és a 'régí város' külső részein áthaladva, TOKHTA ÁKHÚN gazdag kereskedő kerti háza előtt szállottunk le. Ezt bérelte ki BADRUDDÍN KHÁN már előre lakásomul. Nem találva azonban alkalmasnak, más hely után néztem. Alig néhány pernyi távolságra innen, de hosszas keresés után ráakadtam egy magas fallal kerített szép kertre, köröskörül szántóföldekkel övezve. Azonnal meglátogattam a kert gazdáját. Több udvaron kellett átmennem, míg egy tágas világos csarnokba jutottam, amely hatalmas kertre nyílt s azonnal megnyerte tetszésemet. ÁKHÚN BÉG, ez az érdekes öreg férfiú, vendégének tekintett s megtudva szándékomat, készségesen ajánlotta föl mindjárt a házát, hogy benne megszálljak. FIRDÚSZI *Sáhnámé*-jének török fordítását olvasgatta, mikor jöttömmel megzavartam. Azzal, hogy ismertem a nagy perzsa hősköltemény eredetijét, egyesapásra megnyertem házigazdám jóakarátát s én nem is vonakodtam ajánlatát elfogadni.

Délben a kínai etikett előírásai szerint megtettem első látogatásomat PAN *dárin*-nál, az ambánnál. Nyugodt, öregecske ember volt; arca értelmességre s becsületességre vallott. Barátságos tekintete, mozdulatainak finomsága és beszédének választékossága, de emellett nemes egyszerűsége elárulták azonnal a művelt, szelidlelkű mandarint, akit tisztelettel vesznek körül egész tartományában mindenfelé. Már régóta értesült útam céljáról s most kíváncsian vártam, milyen magatartást tanusít.

Örömmel tapasztaltam, hogy nem ellenezte terveimet. Bár küzdelmesnek és veszedelmesnek tartotta azokat, felajánlott minden tőle telhető segítséget. Egyszerű komoly modora, a tudományos kérdésekben való világos felfogása s az a tudóshoz illő érdeklődés, amellyel követte JUAN-CSANG utazásairól és a khotani régi buddhista kulturáról elmondott nézeteimet — mindez arra indított, hogy bízzak ígéretében. A későbbi tapasztalás megmutatta, mennyire jól ítélttem. Soha nem szűnő készséges támogatása nélkül nem hajthattam volna végre sem a sivatagbeli kutatásokat, sem az ezeket megelőző topografiai felvételeket a hegységekben.

Hogy időt nyerjek s ne legyek pusztán a 'kincskereső' ingadozó, megbízhatatlan híradásaira utalva, elhatároztam, hogy BADRUDDÍN KHÁN útján, aki erre ajánlkozott, magam szervezek és küldök ki a sivatagba apró csoportokat. Ezek hivatva voltak tájékozódást és adatokat szerezni abban az irányban, hogy különösebben hova lesz jutalmazó expedíciót indítani s miképp lesz az legcélravezetőbb, tekintettel a régi-ségek kutatására. Ezeknek a visszatérése nem volt várható egy hónapon belül. Ezt az időt tehát azoknak az érdekes földrajzi feladatoknak a megoldására

akartam felhasználni a Khotantól délre emelkedő hegységekben, amelyeket már előbb kitűztem magam elé.

A *Kuen-lun* hegyláncnak azok a tájékai, ahol a *Jurung-kás* vagy *Khotan*-folyó forrásvizei előtörnek, mindezideig nem voltak még térképezve. Az adatok mindössze JOHNSON 1865.-i vázlatos térképére szorítkoznak, amelyet a Ladákból Khotanba tett útvjáról vett fel. TROTTER ezredes 1875-ben kifejezte azt a hitét, hogy a *Jurung-kás* forrásai sokkal távolabb vannak keletre, mint azon a térképen ábrázoltatnak s valószínűleg azonosak azzal a patakka, amely a *Polu*-tól délre elterülő platón ered. DEASY kapitánynak 1898-ban sikerült elérnie a polui oldalról ennek a pataknak a forrásait mintegy 5000 méter magasságban, de nem volt képes azoknak a futását lefelé követni. Így azután a *Jurung-kás* fő táplálóerének a valódi folyása a körülötte elterülő vidék orográfiájával együtt legnagyobbbrészt ismeretlen maradt. Ezt kellett tehát kirándulásomban felkutatnom.

A tél közeledése miatt igyekeznem kellett haladéktalanul megtenni az előkészületeket az indulásra. A tevéket arrafelé nem használhattam, lovakra volt szükségem. De a hivatásos lóhajtók karavánjaikkal mind oda voltak Ladákba, lovakat *vásárolnom* meg nagyon is költséges lett volna erre az aránylag rövidke utazásra. Nagyon megörültem hát neki, mikor az ambán, viszonzva másnap látogatásomat, elrendelte, hogy a környék falvaiból a szükséges állatokkal ellássanak.

Míg BADRUDDIN KHÁN a prémes ruházatról gondoskodott embereim számára s nemeztakarókat szerzett be a lovaknak, magam *Jóltkan*-ba rándultam ki, a régi főváros helyére, ahol sok régi emlékre talál-

tak. Rendszeresen folyik ott az aranymosás, s közben kerültek napfényre a törmelékrétegből edénycserepek, érmek, pecsétek és sok más egyéb maradvány. De ez csak futólagos látogatás volt ezen a nagyfontosságú helyen, későbbi vizsgálódásaim közben sokkal alaposabban megismerkedtem vele.

A Khotanban töltött rövid néhány nap alatt sok időt fordítottam azoknak az érmeknek, terrakotta szobrocskáknak s több efféle régészeti tárgynak a tanulmányozására, amiket eladás végett hoztak hozzám a környékbeliek és a „kincskeresők”. Bár jórészt olyan dolgok voltak ezek, aminőket Jótkanban nagy mennyiségben található s már gyűjteményekből jól ismertem, megvizsgálásuk hasznos gyakorlatot nyújtott. Aztán meg ezzel az első bőkezű vásárlással ösztönöztem kissé a hozzáértő kutatók műizlését.

Utána néztem azoknak a bizonyos „régí könyvek”-nek és „ismeretlen betűs” írásoknak is, amelyekről említettem, hogy öt-hat éve roppantul megszapordtak a kasgári európaiak gyűjteményeiben. Ezeket Khotanból vették össze. Ilyesféle műtárgyat most keveset kínáltak; a legelsőről mindjárt félreismerhetetlenül kiderült, hogy hamisítvány. Ezt — egy nyírfa kéreg-kéziratot, persze „ismeretlen betűkkel” — bizonyos kokandi orosz örmény hozta, hogy vizsgáljam meg. Ő állítólag negyven rúbelért vette, bizonyára azzal az üzleti számítással, hogy jó áron tülád majd rajta.

Egy pillantás meggyőzött róla, hogy hamisítvánnyal van dolgom. A „víz-próbát” sem állotta ki, nedves ujjal le lehetett törölni az egész híres írást a kéregről, mert a hamisítónak nem sikerült az erre való tintát előállítani. A kalkuttai gyűjteményben láttam ehhez hasonló betűalakokat s bizonyosra vettem, hogy

egy ember kezéből kerülhettek ki. És ez nem lehetett más, mint ISZLÁM AKHÚN, akinek gondja volt rá, hogy idejekorán elpárologjon Khotanból.

Egy nappal a hegyek közé való indulásom előtt megérkezett a postafutár Járkandból. Az Indiából vagy Indián át jött levelek közt nem volt augusztus 17.-inél újabb egy se. De az orosz postával Kasgárba s onnan a hivatalos khínai *dák* útján továbbított egyik levelem szeptember 19.-i keltezésű volt. Kell-e meggyőzőbb bizonyíték arra, hogy aránylag milyen közel került az orosz vasutak révén még ez a távol vidéke is Turkesztánnak? Az a föld, amelyet SIR HENRY JULE úgy ír le 1865-ben, mint a «legghozzáférhetetlenebb és a legkevésbbé ismert ázsiai állam»-ot!

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A Jurung-kás forrásvidékén.

Meleg búcsút búcsút véve őszhaju házigazdám-tól, a jó Ákhún Bégtől, *október 17.-én* délben elhagytam Khotant, hogy bevegjem magamat a hegyek közé. Badruddin gondjára bíztam minden nélkülözhető készletet s felszerelést, de málháink szállítására így is tíz ló kellett, a mérési műszerekkel s egy havi eleséggel. Első nap könnyű menetben, kultivált vidéken keresztül *Dzsamada* helységig jutottunk el, nem messze a Jurung-kás balpartjától. Azon túl terméketlen köves pusztaság húzódik szelid lejtőben a hegyek lábához, amelyek most tiszta körvonalakban bontakoztak ki.

A Dzsamadától délre elterülő homokos lapályon régi telep maradványait fedeztem föl. Edénycserepek heverték szanaszéjjel s néhány falubeli hozott régi pénzdarabokat, gombokat s néhány kicsiny pecsétet, amelyek közül az egyik Kupido alakját ábrázolta. Azután magas kő- és törmelékpadon lovagoltunk tovább s átkeltünk a folyó jobb partjára. A víz itt csak keskeny csatornában folyik, de a meder majdnem két kilométer széles. Éjjelre a folyó közelében fekvő kis *Bízil* falucskában szállottunk meg. Gödrök meg kavicsrakások elárulták itt a *jadeit*-keresők munkáját.

Ez az egykoron oly drágára becsült kő — amely után a folyót is nevezték (*Jurung-kás* = *fehér* [jadeit] *kő*) — ma is fontos termék még.*

Bízilen túl délnek hullámos konglomerát-lejtő emelkedik a hegyek felé. Közbe-közbe egy-egy meredek gerinc húzódik, amelyeknek a déli oldala azonban csaknem sík terraszokban folytatódik: ilyenformán természetes lépcsőket alkotva az emelkedésben. Kavics és durva homok borítja a talajt majdnem minden nyoma nélkül a növényi dísznek. A teljes pusztaság és magány hangulatát keltette a táj. Feljutva az utolsó lépcső tetejére, a *Táslik-Bojan* hágóra, remek kilátás nyílik a távolabbi hegyláncokra, amelyeken kanyargós szurdokban tör keresztül a Jurung-kás vize. Homokos hegyoldalon ereszkedtünk most alá a Kisz-szél patakhoz s annak a partján folytattuk vándorlásunkat. Nemsokára besötétedett a mély és keskeny völgyszorosban s nagyon hosszúnak tetszett az a néhány kilométer, ami hátra volt még útunkból *Jangi-langar*-ig, éjjeli szállásunkig. A csendes éjszakai levegőben magasabb volt a hőmérsék, mint a khotani síkságon. Este nyolckor 9°-ot jelzett a hőmérő.

Október 19.-én vagy 30 kilométerrel vándoroltunk odább, a Kisz-szél szurdokában kanyarogva *Tárim-Kislak*-ig. Egész nap egy ember fiával nem találkoztunk; valóban itt hely se jutna még oly csekély lakosság számára sem. Az egyenetlen ösvény számtalanszor átvitt bennünket a patakon, amely magas és

* A jadeit és a vele rokon nefrit a piroxén-, illetőleg az amfiból-csoport egy változata. A belőle készült szerszámok, amuletek, dísz tárgyak révén — aminőket Európában is találtak — nagy kultúr-történelmi fontossága van. Újabban kétségbe vonják, hogy azok csupán Ázsiából származhattak volna. Ez a *nefrit-kérdés*, aminek egész irodalma támadt.

meredélyes konglomerát-falak között szökell szikláról sziklára. Tárím-Kislak egyetlen nyomorult sárházból áll egy csekély kis zabföld mellett. A patakából öntözött falatnyi földön kívül mindenütt csupa leomlott szikla s törmelékkal teli szakadékok. Ezeknek a hegyoldalaknak a tökéletes kopárságához képest Hunza vagy Szaríkol völgyeszorosai gazdag növényzettel dicsekszenek.

Reggelre vékony jégtakaró fedte a folyót. Hipszotermométerünk 2700 méter körüli magasságot jelzett. Reggel hét órakor a fagypontra állott a kénese. Előbb a folyó szurdokában folytattuk útunkat, azután déli irányba csaptunk át egy haránt-szurdokba, amelynek oldalai már nem voltak sziklásak, hanem laza földből és törmeléből állottak. Itt-ott feltűnt rajta némi cserjeféle. Még nem értünk fel a hágóra, heves szél kerekedett, amely felhőkkel vonta be az eget s porral lepelt be bennünket. Így aztán, amikor délután két órakor végre fennállottunk az *Ulug-daván* («magas hágó») tetején: dél felé ködbe veszett a kilátás. Mindamellett, mikor Rám Színggel felkapaszkodtunk innen egy hegyromra, gyönyörű látvány jutalmazta meg fáradságunkat. Délkeleten fenséges pompával emelkedett a magasba egy jégár-koszorúzza egyedülálló hegytömeg. A 7280 méter magas *ötödik számú Kuen-lun*-csúcs volt ez, környezve jégpalástba öltözött hegyek láncolatával, amelyeknek a fejét már felhők takarták el előlünk. Fagyos szél süvöltött a hágón keresztül s örültem, amikor délután elhagyhattam ezt a szép, de zordon hegyi világot.

Sötét este lett, mire fárasztó mászással aláereszkedtünk a *Buja*-völgybe, itt-ott létra módjára meredeken álló sziklafalakon. Rettentően vad, kihalt vidék volt ez. A völgyben épült viskók egyikében, egy

füstös sárkunyhóban éjfélig kellett várnom, míg a teherhordó-állatokkal megérkeztek és sátramat felítve megkaptam végre estelimet.

Másnap reggel derült szép időre ébredtem. El is határoztam, hogy tovább nyomulunk előre *Písa*-ig a mérési munkálatok kedvéért, amelyekre pompás alkalom kínálkozott. A völgy ezen a helyen mintegy másfél kilométer széles s a kicsiny zabföldeken vagy harminc család tengődik. Tanyánk 2400 méter magasságban volt a tenger színe felett. A völgytől délre törmelékes, kavicsos platók emelkednek, helyenkint kúpszerű dombokkal. Felmászva a legközelebbi platóra, onnan az egész hatalmas hótakarta hegysor *Ladák* irányában s Tibet legnyugatibb határszélei, legyezőmódra kitértek előttünk. A hegylánc felett messze kinyúlt a magasba a jégárakkal fedett *Kuen-lun* hegypiramis. A távol délről odaragyogó hó- és jégfalakon kívül nem láttunk egyebet a platók sárgás lejtőinél, amiknek a helyén egykor hegygerincek húzódhattak. A talaj rendkívüli szétlazulása bizonyára a szélsőséges temperatúrára, az éghajlat roppant száraz voltára meg a növényzet hiányára vezetendő vissza. A közeli tájkép színben és a vonalak formáiban emlékeztetett azokra a dombsorokra, amelyek a szuezi öböl egyiptomi partjai mentén húzódnak. A fennsíkok között széles mélyedések terültek el, ezekben apró sósvízű csermelyek folydogáltak, a *Jurung-kás* vize felé törve útjokat.

A legutolsó, legdélibb fennsíkot határoló hegygerincről leláttunk a *Písa*-völgybe, a *Kuen-lun* északi lejtőjénél fekvő utolsó lakott területre. Ezen túl még egy hegyhát választott el a *Karangu-tág*-tól. Délután öt órára *Kul-döbe* faluba érkeztünk, a völgy főhelyére. Vagy húsz hegylakó sereglett ott össze foga-

dásunkra. Nyelvükben, szokásaikban alig különböztek Khotan népétől, inkább csak viseletükben és arcvonásaikban. És ez érthető is a merőben más természetű környezetben, a szigorú ég alatti.

Október 22.-én ezen a helyen pihenőt tartottunk. Reggel sétát tettem a patak partján, a kietlen, kopár földeken. Mikor visszatértem, a völgy egész felnőtt lakosságát ott találtam csoportokban a sár-lakás körül, amelyben emberek elszállásolták magukat. Úgy gondolom, évek óta nem ért meg ez a kis telep ilyen izgalmas eseményt.

23.-án a rendesnél korábban felkészültünk az útra, mert hosszú és fáradságos menetelés várt reánk. Tiszta időnk volt, de télies hideget kaptunk. Az ér keményre fagyott az éjjel s reggel 7 órakor is még -5° volt hőmérőnkön. Előbb jó darabon lassan lejtő fennsíkon lovagoltunk felfelé, déli irányban, azután egy kelet felől emelkedő magas hegygerincre kapaszkodtunk fel, remélve, hogy ott jó mérnöki állomásra találunk.

Onnan, 4250 méter magasságból, csodaszép panoráma tárult elbénk. Ilyen megragadó látványban nem gyönyörködtünk, mióta a Musztág-Ata lejtőit elhagytuk. Keleten a Kuen-lun csúcs fantasztikus ormai emelkedtek ki tündöklő jégárak mezőiből. Oldalán a Jurung-kás főágának a szurdokai sötétlettek, amelyek a Kuen-lun láncolatától északra húzódó hegynyúlványok egész során törték magukat keresztül. Magától a hegylánctól egészen különállva ragyogott a hatalmas csúcs, amelyet itten csak *Musztág* (jég-hegy) néven ismernek. Ez a megfigyelés teljes összhangzásban volt a Karakórum és a Hindukus orográfiájával. Régóta felismerték már ott, hogy a legnagyobb tengersiz feletti magasságok nem esnek

össze a tényleges vízválasztókkal, hanem azoktól elkülönítve, másodrendű hegynyúlványokból törnek a magasba.

A mélyen bevágódó völgyek és csipkézett gerincek, amelyek a hegyláncolat főtömegétől ereszkedtek lefelé, meglepő ellentétet nyújtottak a hátunk mögött elterülő lekoptatott, lapos platókkal. Nyugaton a Jurung-kás folyása össze-visszahányt szirtfalak között



A Musztág (K. 5.) a Kuen-lun-hegyláncban.

vész el, amelyek egyre süllyedve nyúlnak le a lapály felé. Északon annak a csupasz konglomerát-láncnak a végeszakadatlan hegytömege tűnt szemünk elé, amelyen Bujába jövet kellett átkelnünk. Tisztán láthattuk legmagasabb ormát, az Ulug-davántól keletre kiemelkedő hóborította *Tikelik-tág*-csúcsot is.

Nem képzelhető pompásabb természet-adta mérési állomáspontra annál a hegyhátnál, amelyen állottam. A nagyszerű látvány élvezésével egybeolvadt annak

az elégtételnek az érzése, hogy egy *eleddig felméretlen* nagy és érdekes tájék tárult itt fel egyszerre térkép módjára előttem. Amíg Rám Szing mérő-asztala mellett dolgozott, magam hozzáfogtam, hogy a fototeodolittal felvegyem a remek kilátás teljes körét. Verőfényesen mosolygott le ránk a gyönyörű kék ég, de kegyetlen hideg uralkodott s a finom műszert bajosan kezeltem fagyos ujjaimmal.

Közel három óra lett, mire munkánkat befejeztük. Le a Karangu-tág völgybe, hosszú és nehéz út állt előttünk, Egy darabig könnyen szállottunk alá, de csakhamar az eddig követett fennsík széléhez jutotunk, ahol az meredek útszorosokban bukik le a Jurung-kás völgyébe. Mintegy 3350 méter magasságban sziklás nyergen visz át a hegyiösvény s onnan aztán szédítő meredeken kanyarog le a folyóhoz, 900 méterre szállva alá a tenger tükre fölé.

Már szürkült az est, amikor ezen a nyaktörő úton lefelé indultunk. Fényes nappal is lehetetlen lett volna nyeregben maradni; a meredek, zezgugosan csapongó gyalogösvényen csak nagy ügyel-bajjal vonszoltuk tovább lovainkat. Fáradtságosan nyomultunk előre a lazán álló kövek között, s a vastag porréteg, amelybe azok jól-rosszul bele voltak ágyazva, valóságos felhőbe burkolt bennünket. Másfél órai küzködés után, hihetetlen porfelhőben, leértünk a völgyfenékre, ott, ahol a Karangu-tág oldalvölgyéből előtörő *Kás-patak* beleszakad a *Jurung-kás* vizébe.

Öreg este lett, mire átkeltünk a Jurung-kás balpartjára, húsz méter széles tátongó mélység fölé, rosszul összerótt rozoga fahídon. Tajtékozva zúgtak alattunk a szűk sziklaágyba szorított folyó hullámai. Napvilágnál még idegizgatóbb lett volna látnunk a nyugtalanul hánykolódó habok örült játékát. Szívből

örvendeztem, mikor együtt láttam baj nélkül a híd túlsó végén lovainkat. *Karangu-lág* «a vak sötétség hegyé»-t jelenti, ami akkoriban, éjszakai kóborlásaink közben, kétségtelenül találó elnevezésnek tűnt föl előttem. Ugyanez a baljóslatu neve annak a kis falunak, ahol újabb egy órai út után a Kás-patak partján, késő éjjel felütöttük tanyánkat.

Ezen a helyen töltöttük az *október 24.-i* napot, mert embereket és jakokat kellett kapnunk a hegyek világába teendő további vándorlásainkra. Az előző napi felvételünk megmutatta, hogy a *Khotan*-folyó főágának a forrását csakis magában a szurdokban érhetjük el. A jüzbási és a kis helység vénei kereken tagadták eleinte, hogy a völgy járható azon a ponton túl, ahol a Jurung-káson átkeltünk. Nagysokára hogy-hogynem kivettem belőlük annyit, hogy a Muszlágban eredő hegyi csermelyek vidékein vannak nekik nyári legelőik s oda úgy jutnak fel, hogy egy darabon a Jurung-kás mentén haladnak. Tudni se akartak olyanféle útról, amely átvinné a délen húzódó főláncolaton, amelyet pedig JOHNSON-nak használnia kellett 1865-ben, amikor *Leh*-ből oly gyorsan szállt le *Khotan*-ba. Nyilvánvaló volt, hogy féltek a jó emberek ennek a havasi kirándulásnak a fáradsalmaitól és veszélyeitől. ISZLÁM BÉG-nek, a khotani jámenből velem küldött fiatal, erélyes kísérműnek, sikerült végre megértetni a kedvetlen *láglik*-okkal, hogy az ambán parancsának engedelmeskedni tartoznak és akarva-nemakarva segítséget kell nyújtaniok. Erre aztán a falu előjárói utána néztek, hogy összeszedjék a szükséges jakokat málháink hordozására s az embereket, akik útunkban elkísérjenek.

Ezt a feladatot nem volt nehéz megoldani, mert *Karangu-lág*, bár alig negyven szabályosan épült ház-

ból áll: telelő állomása a felső Jurung-kás völgyeiben legeltető pásztoroknak. Ezek nagyobbrészt khotani kereskedők jak- és juhnyájaival járkák be nyaranta azokat a legelőterületeket. Időről-időre gyarapodik a falu lakossága azokkal a gonosztevőkkel, akiket Kho-tanból ide küldenek számkivetésbe.

Valóban bajos volna elhagyatottabb, szomorúbb helyet találni a bűnösök száműzetésére. A merőben



Karangu-tágl bennszülöttek és száműzöttek.

kopár, falszerű hegysorok közé elzárt keskeny völgy, ahonnan még csak a hótakarta ormokra se hatol el a tekintet: börtönként kell, hogy hasson mindazokra, akik nem ott születtek.

A Jurung-kás fővölgyében felfelé vezető útról nagy nehezen kierőszakolt tájékoztatás éppen nem volt valami biztató. Tudtak egy kis telepről, amely egy napi járó innen, az *Omsa* völgyében és elismerték, hogy túl rajta járható az ösvény jakokkal addig a pontig,

ahol valami meleg ér fakad s ömlik a folyóba. De ezen a helyen túl szerintük járhatatlan az út a hegyeken át. Hogy így van-e csakugyan, csak személyes tapasztalásból lehetett eldönteni.

A lovaknak NIÁZ ÁKHÚN felügyelete alatt Karangu-tágban kellett maradniok, mert kegyetlenül kimerültek az utóbbi napokban. Khinai tolmácsom panaszkodott is a kiállott fáradságmak miatt s így ez a megoldás neki is jól fogott. A kikerülhetetlenül szükséges poggyászt jakoknak kellett hordaniok s ilyenek szolgáltak nyargalásra is úgy embereimnek, mint magamnak.

25.-én délelőtt tíz órakor készen állottunk az indulásra. Minden egyes jak mellé magammal vittem egy-egy idevaló embert, aki vezesse. Mindnyájan el voltunk látva tíz napi eleséggel. Ezt a készletet külön jakok szállították. Karangu-tág aligha látott valaha ilyen hatalmas menetet, mint a mi karavánunk, amikor végre ünnepélyesen útnak indult. Össze is csődült az egész falu, hogy a látványosságot megbámulja.

A Kás völgyén haladva lefelé, nemsokára keletnek csaptunk s átkelve egy hegynyúlványon, befordultunk a *Buszat* harántvölgyébe. Egy helyütt aztán ez szurdokokká szűkül össze, amelyek délnek fűződnek bele a hegyekbe. Ezen a tájon az ösvény egy keresztben álló magas hegysarkantyú tetejébe kapaszkodik fel, 3700 méterre a tenger felett. Onnan tisztán láthatóvá váltak a nagyszerű Musztág jégárai és azok a sziklaszorosok, amelyek róla levezetnek a főfolyó mellé. Ismét működésbe hoztam a fototeodolitot, noha az idő nem volt is a legkedvezőbb reá.

Erről az oromról könnyűszerrel jutottunk le oda, ahol a Musztág nyugati oldalán alászálló *Omsa*-völgy a Jurung-kás szurdokába torkollik. A folyó itt —

ahol át is keltünk a jobb partjára — húsz méter széles lehetett s a mélysége egy méter körül volt. Kékeszöld vizének átlátszó tisztasága a kasmíri és az alpi hegyi patakokat juttatta eszembe.

Terek-agzi-ből, ahol az éjszakát töltöttük a folyóparton, ragyogó szép időben másztunk meg másnap reggel egy fűborította hegyfarkot, amely északon nyúlik ki a főhegy tömegéből. Tetejéről remek kilátást élveztünk a jégárakkal övezett Musztág ormaira s a délen húzódó havasokra. Nem messzire délkelet felé csodálatos szirtnyúlványok között tűnt el a Jurung-kás szurdoka. Szemlélve az 5. számú *Kuen-lun*-csúcs égnek meredő hegybástyáit s a fölējök kiemelkedő rettenetes jégiszirteket: nagy képzelő-erő kellett annak az elhívéséhez, hogy azok mögött amolyan Pámír-szerű magas-földek terüljenek el, amelyekről a Jurung-kás vize eredhessen. Pedig DEASY kapitány kutatásaiból ez egész határozottsággal kivilágolt. Az előttünk feltáruló látványból teljességgel bizonyosra vettem, hogy lehetetlen útat találnom azokon a sziklafalakon át, amerre a folyó törte magát a Musztág óriási testén keresztül. De fennmaradt még az az eshetőség, hogy talán maga a folyam-meder nyújtja a kívánt átjárót. Ez a reménység foglalkoztatott, miközben küzdelmesen ereszkedtünk alá az *Isszik-bulak*-nál (*meleg forrás*) a folyó balpartjára. A meredek szirtek között, mintegy száz méterrel a meder szintje felett, tekintélyes tömegű meleg forrás fakadt. A velem volt *omsa*-beli pásztorok egyhangulag azt erősítették, hogy sohase jártak ezen a helyen túl, és hogy járhatatlan is a szurdok ettől fogva felfelé. Hogy mennyiben volt igazuk és mennyiben nem — erre a kérdésre már csak a következő napi kutatások adhattak feleletet.

Az október 27.-i kínos vergődés a szurdok sziklái, omladécai és görgetegei között, igazolta vezetőimnek az állítását. Mindjárt napkeltekor útnak indultam RÁM SZING-nek, TILA BAJ-nak és három omsai hegylakónak a társaságában. A három legtermetesebb jakot választottam ki állataink közül, mert előreláthatólag át kellett kelnünk a folyón. Nem soká folytathattuk útunkat a jobbpart felett emelkedő meredek hegyoldalon, lehetetlenné vált az előrenyomulás egy nagy magasságból alászálló hegyszakadék miatt, amelyet áthághatatlan sziklaszirtek szegélyeztek. Elrettentően sivár, vad volt ez a tájék körülöttünk. Attól függött az előhaladásunk, képesek leszünk-e a folyómedret tovább is követni. Mindenképpen át kellett tehát kelnünk a 60 méternél seholsem szélesebb vizen. Ámde a roppant meredek szirtfalak egyenesen a folyóba futottak alá. Ott, ahol görgetegeken és szikla-lapokon világos-zöld színben siklott tova a víz, remélhettük, hogy sikerül rajta átgázolnunk. De a meredek sziklaszakadékok lábánál, ahol sötétkék színű örvényekben kavargott, szemmeláthatólag sokkalta mélyebb lehetett.

Leszállani a víz szélére már magában véve sem volt egészen könnyű dolog. De az átlábolás még több küzdelemmel járt. Végre is azonban sikerült az óvatosan kőről-kőre lépkedő jakok hátán szerencsésen keresztül vergődni a balpartra. Ott néhány száz méterrel nyomúltunk tovább a magas lejtőről alácsúszott össze-vissza hányt sziklatömbökön, míg egy meredélyes szirtfal újra meg nem állított. Lábánál az ominózus kék víz sötétlett. Csónak vagy tömlő nélkül meg se kísérelhettük az átkelést nélkülözhetetlen poggyászaikkal.

Nem volt mit tennünk, mint felkúsznunk a felettünk meredező sziklafokokra, abban a reményben,

hogy odább találunk újra lejárót. Nagy nehézségek árán felkapaszkodtam egy 150 méter magas szikla-élre, de hiába kerestem alkalmas helyet a leszállásra, nem juthattam vissza a folyóhoz. Még ugyanennyivel tovább küzdöttem hát magamat, de ekkorra végleg lemondtam róla, hogy jakokkal vagy málhákkal megterhelt emberekkel ezt a szédítő utat tovább erősítkoljam. Csak a vadkecskék voltak képesek behatolni ebbe a vad, járhatatlan szikla-szurdokba.

Naphosszat fagyasztó szél sivitott végig a völgyön, bevezetésül talán azokhoz a nagy hidegekhez, amelyekben még részünk lesz azon a magas fennsíkon, ahol a Jurung-kás forrásai fakadnak. Hogy valóban ott ered a folyó, eddigi felvételeink után már biztosan megállapíthattuk.

Mikor alkonyattájban visszaérkeztem sátramba, jobban élveztem, mint valaha, annak enyhe melegét. Másnap reggel hó esett a hegyekben mintegy 3700 méter magasságig. Tanyánk — az aneroid szerint — 2700 méteren állott. Ezekben a régiókban már beköszöntött a tél.

Karangu-tágba vissza az Omsa-völgyön át vivő utat választottam. Minden nagyobb nehézség nélkül eljutottunk oda a *Szoghak-Öghil* gerincen keresztül. Omsa középső kis *«helységében»* két alacsony sárházat találtam roppant csekély zabtáblák között, meg néhány földbevált pásztor-lakást. A 3000 méteres tengerszín feletti magasságban kegyetlen hideg éjszakát értünk meg.

Október 29.-én reggel hét órakor ragyogó tiszta időben — 8.3° -ot mutatott a hőmérő. Nemsokára elértük a Jurung-kás jobb partját, közel Terek-agzihoz, ahol már töltöttünk volt egy éjjelt. Most azonban más utat követtünk: a Jurung-kás konglomerát oldalain

kanyargó keskeny hegyiösvényt. Nem messze onnan ahol a Kás-völgy ezzel a vad szurdokkal találkozik, meredek sziklafokokra kúszik fel az út. Óriási természetes lépcsősorhoz hasonlít ez az emelkedés felfelé, az egymásra fektetett sziklalapokon több mint 150 méter magasságba. A jakok a megszokott csodálatos biztonsággal kapaszkodtak egyre feljebb a veszedelmes meredélyeken, de nagyon kényelmetlen érzés volt a hátukról letekinteni arra a nyaktörő vonalra, amelyen át hoztak bennünket.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Kara-kás hegyláncain keresztül.

Felvételeink és a Jurung-kás szurdokába tett kirándulásunk felderítették a Khotan-folyó fő forrásvizének a valódi eredetét és futását a hegyek tömkelegében. A legelső és nem kevésbé érdekes feladat most már az volt, hogy térképet rajzoljak azoknak a patakoknak a forrásairól, amelyek a Kuen-lun lánctól délre és Karangu-tágtól délnyugatra elterülő vidékeket lecsapolják. Bizonyos, hogy ezek a vizek a Jurung-kás igazi forrásai. Nagy öröömre szolgált, amikor megtudtam az omsai pásztoroktól, hogy van egy út, amelyen terhelt jakokkal is át lehet kelni a Karangu-tágtól északnyugatra emelkedő transzverzális hegylánccon. A nehezen járható ösvény, úgy mondták, a *Nissza-völgy*be vezet, ahonnan aztán ráakadhatunk arra az útvonalra, amely a *Karakás* felső szakaszának nagy hegyei közé vezérel bennünket. Ez a hír annál is inkább megörvendeztetett, mert ezzel olyan vidékekre juthattam el, amelyek mindezideig merőben ismeretlenek valának.

Még most sem volt könnyű megtörni Karangu-tág makacs előljárójának a vonakodását; órák teltek bele, amíg a környék völgyszorosaiból jakjainkat előteremtette. Csak délelőtt tíz órakor indulhattunk

s ez a késedelem nagyon is érezhető időveszteség volt akkoriban — *október 30.-án* — tekintve, milyen korán leszáll az éjszaka a szűk völgyek szorosaiban.

Előbb a Kás-patak mentén haladtunk fölfelé, majd befordultunk a *Gez* szurdokai közé. Azután három órai kapaszkodással feljutottunk a *Pom-tág*-hágó magaslatára, 3800 méterre a tenger színe fölé. Onnan remek kilátás nyílt keletnek és délnek. Feltűnt előttünk a jégárakkal fedett hegykoszorú a Musztágtól kezdve el egészen azokig a hegyóriásokig, amelyek a Karangu-tág-völgybe lenyúló jégárak fölé emelik fehér koronájukat. Ebben a ragyogó körképben egész sereg csúcs volt olyan, amelynek a magassága a 7000 métert megközelítette. Közelebb nyugaton és délnyugaton élesen csipkézett gerincek s toronyszerű hegybástyák szövevénye zsúfolódott egymásra óriási összevisszaságban. Ezek között vannak valahol elrejtve a Nissza-völgy legelői. A vízválasztó hegyhát fölé kinyúló orom tetején asztal-mérésekre és fotogrammetrikus felvételekre fordítottunk néhány órát, ideális időjárás mellett.

Meredek sziklaszakadékokon bocsátkoztunk ezután alá ezer méterrel lejjebb a *Karagaz* mély szurdokába. Hamar ránk szakadt az este ebben a szűk sziklaszorosban, a függőlegesen ágaskodó szirtfalak aljában. A lehanyatló nap vöröses fénnel árasztotta el azokat az égnek tornyosuló hegyormokat, amelyek élénk tündek ott ahol a *Nissza*-patak szurdokát elértük. Valarai csodás, bűvös ragyogás vette körül a sárgás, kopár csúcsokat, amelyeken nyoma se látszott semmiféle növényi dísznek.

Fáradtságos, hosszú éjszakai út állott még előttünk a mederben, vízhordta törmelékeken és éles szirteken. Nagykésőre értük el végre a kis *Nissza*

telepítvényt, ahol a *báj* viskójában kellemes meleg szállásra találtam.

Október utolsó napját pihenésre szántam. RÁM SZING asztronómiai megfigyelésekkel foglalatoskodott. Magam ezalatt igyekeztem kivenni a bizalmatlan bennszülöttekből, hogy milyen hegyi úton juthatnánk el a Kara-kás völgyébe nyugat felé s onnan Khotanba. Enyhe, verőfényes idő járt s még ebben a szürke, egyhangú környezetben is kellemesen teltek az órák.

November 1.-jén útra keltem a *Brindzsak*-hágó felé. Lehető messzire igyekeztem eljutni, hogy mentől több idő maradjon a másnapi mérésekre. A hágó közelében, 3900 méter tengerszín feletti magasságban ültünk tanyát, alkalmatlanul meredek lejtőn, amelynél azonban jobb hely nem akadt a szűk sziklásorokban. Egy meredek gerinc tetejéről körülnézve, úgy találtam, hogy a hágótól északkeletre húzódó magas hegyhát pompás állomásul fog szolgálni hátralevő felvételeink bevégzésére.

Reggel egy órai erőltetett mászással felértünk a hágóra, amely kerekében 4200 méter magas. Onnan az összevissza gyűrt sziklákon még fáradságos másfél órai kapaszkodó után vergődtem fel a meredek magaslatra, amit előre kiszemeltem munkánkhoz. A meredélyes orom tetején keményre összefagyott havat találtam a sziklák között.

A *Mudacse-tág* torony formájú csúcsa, amely már a Pom-tág-hágóról látható volt, most északkeleten tűnt elő, tőlünk a hegygerinc nagy elhajlása által választva külön. Ez a hegy a maga 5250 méteres magasságával nehezen volna megmászható, ha mégoly bőven jutna is rá idő. A Muszlág egész megragadó fenségességével jelent meg, mögötte délkeleten eddig eltakart hófedte hegyhátakkal, amelyek a Jurung-kás

forrásvidékét elzárják előlünk. Miképp vándorolhatnánk most azon a tájon, ha az Isszik-bulak fölött sikerült volna megtalálnunk az átjárót oda! Tovább délnek a szemhatár széléig szakadatlan sora húzódik a havasoknak és a jégáraknak.

A Nissza-völgy felső végénél hatalmas hegykúp magaslik ki, amelyet háromszögelés útján 7032 méternek mértünk. A Karangu-tág völgye körül lefelé nyomakodó jégárak valamennyi közül a legnagyobbak voltak. Minden, de minden csillogott a frissen esett hó fehér ragyogásában. A verőfényben fürdő tiszta ég kékje növelte a tündöklő gleccserpanoráma megkapó hatását. Abban az órában, déli időtájban, 4° volt a hőmérséklet, de alig lengedezett a szellő s így a fototedolitot könnyen kezelhettem. Mégis jól esett, amikor másfél órai tevékenység után megdermedt ujjaimat fölmelegíthettem. 4663 méter magasságban voltunk ekkor.

Munkálatainkat délután félkettőkor mindaketten befejeztük. De a leszállást a hágóról abba a völgybe észak felé, amely az *Iszkuram*-csúcsok vizeit vezeti le, kellemetlen, nem várt nehézség késleltette. Az olvadó hó újabb megfagyása roppant sikossá tette az ösvényt. Az omladékos talajon veszélyes volt haladnunk a meredek lejtők fölött, meg-megcsúszó jakjainkkal.

Khotan eme sajátos és elrettentő hegyi világára különösen jellemző jelenség a jégnek és a pornak szokatlan összevegyülése. Esteledett, mire nehézkes, óvatos ereszkedéssel a kis *Csas*-völgy rétjeit elértük s ott, bennszülött családok nemezzel fődött kunyhói közelében, sátramat felütöttük. Embereim egy előugró sziklafal védelme alá húzódtak. Az itt talált csekély számú lakosság télen-nyáron ezen a

helyen tengeti életét. Jobbára *borazán*-i juhászok tartják fenn őket, akik nyáron át ide hajtják fel nyájaikat.

Bégem rendeletére este csakugyan beállított sátramba négy *Mitáz*-ba való *táglík*, jelentve, hogy küldtek előre takarmányt és élelmiszereket egyik közbeeső pihenő-állomásunkra. Ez nagyon örvendetes hírként hatott reám, mert már fogyatékán volt az eleségünk. De szerettem volna információkat is kapni végre arra az útra vonatkozólag, amely a hegyeken át a Kara-kás völgyébe vezessen el bennünket. Csakhogy minden kérdésemre *«bilmajdim»*- (nem tudom)-mal feleltek, úgy, hogy még az ostoba nisszai pásztoremberék is nevettek ezen az erőltetett tudatlanságon. Értethető volt egyébként, hogy ezt a jámbor népet itt bizonyos gyanú és aggodalom szállotta meg annyi merőben idegenfajta ember megjelenésén az ő sívár hazájokban.

November 3.-án előbb a Csas-völgyön szállottunk lefelé, majd északnak fordultunk egy keskeny oldal-völgybe. A meredek konglomerát-falak közé zárt szűk völgyület bejáratánál megittattuk pony-lovainkat, mert feljebb a csermelyben eltűnik a víz. Meredek mélyútban haladtunk fölfelé, mígcsak a *Jagan-daván* lábánál fel nem vertük tanyánkat. A legmagasabb pontig hatoltunk, ahol még éppen elegendő helyet lelhetünk egy sátor számára. A Csasból hozott jégtuskók láttak el a szükséges vízzel.

Nisszai kísérőinkből néhányan az éjszaka leple alatt megszöktek s ez másnap sok küzdelmes órát szerzett azoknak a szegény ördögöknek, akik velünk maradtak. Mert a jakok, mikor teher van rajtuk, megkivánnak bizony egy egész embert — most meg három-négy is jutott belőlük egy hajcsárra. Mi aztán Rám Színggel nem is vártuk meg, míg azok felkészülnek; előre siettünk a hágó tetejére. Két oldalt

meredek hegyhátak szegélyezik a hágó keskeny nyergét s hogy teljesebb látványt élvezhessünk, felkapaszkodtunk az egyik gerincre, idestova 3700 méternyi magasságba. A Jurung-kás és a Kara-kás vízválasztó vonalán állottunk. De az a magas, csipkézett élű hegyláncolat, amelyen Nisszából jövet keltünk volt át, éppen a legfontosabb irányokban fogta el a kilátást s a remélt háromszögelést nem hajthattuk végre.

Nyugat felé azonban és a síkság irányában felejtetetlenül megragadó látvány tárult elénk. Sűrűn egymásra torlódó kopár hegytarajok sorakoztak, legtöbbszörre észak-déli irányban futva; közöttük áthághatatlan sziklaszakadékok közé zárva kiszáradt szurdokok útvesztője rejtőzött, alig láttatva többet magukból egy-egy hatalmas, messze feltűnő sziklarésnél. Háborgó tengerhez hasonlított az a táj, vad zúrzavarban megfagyott hullámaival. Messze-messze a látóhatár peremén sárga porfelhőbe veszett a szikla-tenger: jelezve, hogy ott az élettelen homoksivatag birodalma veszi kezdetét.

Bizarr sziklaszakadékok között ereszkedtünk most alá egy hegyi patak mélyen fekvő szurdokába s ott órák hosszáig ezerméteres konglomerát falak s fehérítő szirtek alján meneteltünk. Csak a víz vájó hatásának és a sajátos éghajlati viszonyoknak tulajdoníthattam a szikláknak ezt a sehol sem tapasztalt rendkívül előrehaladt széjjelmállását és bámulatos formációit, de víznek nyomára se akadtam a meder fenekén! Mindenütt csupa omladék és görgeteg, arasznyi porréteggel takarva. Állati életnek sehol semmi jele a rettenetes zordon kopárság közepette.

Fejem fölött tiszta kék ég ragyogott s a magasabb szirtekről és kőszálakról vidám napfény tükröződött, mégis mondhatatlanul nyomasztóan hatott

rám ennek e helynek kihalt pusztasága s szürke homályossága. Végtelen megkönnyebbülés érzetével üdvözöltem a kies *Mitáz*-völgyet, ahova derüs fényben tűztek le a nap meleg sugarai. Édes élvezettel hallgattam a vidáman szökellő patak csörgedezését a szurdokok leverő némasága után. Kis lovam hosszasán nyelte a soká nélkülözött pompás tiszta vizet, én meg letelepedtem a partjára, hogy ott jókedvben be-



Kilátás a Jagan-hágóról délkelet felé.

várjam késlekedő karavánomat. Előszedtem a nyereg-táskából Horatius tizenhetedik századbeli kiadását s olvasgattam belőle forrásokról, amelyek elbájolták egykoron a költőt, más hegyi tájakon, valahol a távol Nyugaton. És azután az a kérdés ragadtott meg: mit is jelent az *ember* nézőpontjából ez a lakatlan hegyi világ itt, összemérve a Szabin-halmokkal? *Emberre vonatkozó története* nincsen. Mi lehet megírva számára a *jövőben*? Hacsak a sors nem egy

második *Klondyke* gazdagságát tartogatja Khotan aranyban bővelkedő folyóiban!

Mitáz összevéve is kicsiny házcsoport csupán; a nyolc-kilenc szerény emberi hajlék elszórtan épült a magasabb lejtőkön. Nisszai kíséroidmet elbocsátottam s némi időbe tellett, amíg málbáinkkal felkészültünk az útra *november 5.-én*. A patak partján haladva lefelé északnak, mintegy 26 kilométert hagytunk magunk mögött ezen a napon. Útközben egy juhász-család apró gyermekeivel találkoztunk. A legidősebbtől, egy hét éves *vak* fiucskától, nem volt nehéz a környék helyi elnevezéseit megtanulnom. Egy ezüstpénzzel jutalmaztam ügyességét s azt ígérte, hogy az anyjának fogja átadni. Letelepedtünk azon a helyen, ahol a *Mitáz-völgyből* kelet felé egy másik útvonal indul ki a síkságra, a *Kunat-hágón* keresztül. Ennek a keskeny szikla-szurdoknak már a bejárata is elrettentően vad látványt nyújtott. Lovakkal nem is lehet megjárni az út szorosait.

Kunat-agzi-ban töltöttük a legközelebbi éjszakát, 2100 méter magasságban. Itt már mintha éreztem volna a lapály közelségét. Reggel két órakor a fagypontra állott a hőmérő. Hátra volt azonban még az átkelés az *Ulugat-hágó* magaslatán s ez ugyancsak alapos meglepetésekkel szolgált még. *7.-én* mintegy 13 kilométeren át vándoroltunk a *Mitáz-patak* mentén lefelé. Jobb kéz felől egy magas hegyhát emelkedett, amelynek homokkal fedett lejtőjén egyetlen kőszikla sem zavarta a talaj egyformaságát. Emiatt aztán az optikai csalódás sokkal alacsonyabbnak tüntette fel a tetőt, mint valójában volt. Rám Szing 300 méterre becsülte az előttünk álló magasságot, én sokkal többre, de a harmadfél órai fárasztó hegymászásra igazán nem voltam elkészülve. Minél hosszabbra nyúlt a kapasz-

kodás felfelé a 25°-osnál scholsem szelidebb lejtő törmelékes, laza földrétegén, annál élénkebb reménység ébredt bennem, hogy a hegytetőről impozáns kilátást élvezhetek. És együtt láthatom majd a hegyláncnak azokat a csúcsait, amelyek már háromszögelés útján a ladáki oldalról térképre kerültek. Ettől a jó szerencsénktől függött, hogy tökéletes bizonyossággal megállapíthassuk helyzetünket és létrehozhasuk a kapcsolatot Khotan és az indiai háromszögelési felvételek hálózata között.

Izgatott várakozással haladtam fölfelé. Hátrahagyva lovainkat, Rám Szinggel gyors menetben siettem föl a hegytetőre. Örömteljes pillanat volt az, amint hirtelen szétterült előttünk nagyszerű panorámája annak az egész hegyi világnak, amit immár három hét óta járunk, — s mögötte eleddig rejtve maradt hatalmas havasok koszorúja. A Jurung-kás forrásvidékei felé csillogó lánc-sorok tűntek elő messze túl a Musztágon. Az Isszik-bulak és Nissza között látott jégárak fölött egymást szárnyalták túl a legváltozatosabb alakulatú jeges hegycsúcsok, kupolák, piramisok s toronyszerű oszlopok, uralkodói fenséggel emelve koronáikat roppant magasságokig. Nyugat felől a Kara-kás folyó forrásvizeit környékező nagyszerű hótakarta hegyláncolatra esett pillantásunk. Ezeket a hegytömegeket még nem látta délről európai szem. Északon csak keskeny öve a kimart sziklás gerinceknek választott el bennünket a nagy sivatagtól, amelynek peremén előttünk feküdt a khotáni oázis.

Köröskörül felséges tisztaságban tündöklött az ég, csak a síkság felett kavargott meg nem szűnő óriási porfelleg. Ennek a sárgásbarna színébe elmosódva olvadt össze minden arrafelé: a sivatag homokja, a vizek futása s a megművelt földek szalagjai.

Későre járt már az idő, a teodolit-felvételeket másnapra kellett halasztanunk. Így hát alkalmas, védett helyen tanyát ütöttünk, hogy ott töltsük az éjszakát. Amíg napnyugta tájban megérkezett a poggyász, jutott időnk a háromszögelésre. Egymásután ismertük fel s mértük meg a *Kuen-lun* 1. számú csúcsát (6629 m), a *Tartari* 2. számú csúcsát és a 2-vel jelzett *Kara-kás* csúcsot (6700 m körül). Ebből a gyorsan végrehajtott felmérésből már biztosra vet-tük, hogy sikerülni fog innen a háromszögelésbe belevonni a Khotan felé lenyúló nagykiterjedésű vidékeket is. Ime itt az alkalom a sokáig hiába keresett kapcsolat megteremtésére Khotan és az indiai felvételek hálózata között. És ez a felvételekre annyira kedvező pont alig néhány napi járóra van Khotan városától. Most már csak a tiszta időben kellett bizakodnunk a következő reggelre.

Hasonlíthatatlan, elbűvölően szép látványt nyújtott a napnyugta ezek között a nagyszerű hegytömegek között. Jóval azután, hogy kékes árnyak borultak a közelebbi hegysorok csipkézett koronáira, a gleccsereken túl égbe tolakodó jégtakarta hegyóriások még ragyogó napfényben tündököltek tovább. Majd a rózsaszín árnyalatai festették egyre sötétebbé a csodás tájképet, amely hovatovább vörös és bíbor-szinekre öltözött, hogy lassanként egészen eltűnjék a tompa sötétségben.

Gyönyörűséggel merültem el a mélyen megragadó jelenség szemléletébe, de az egyre erősödő hideg s a kelet felől támadt heves szél csakhamar mégis leűzött sátramba. Iszlám Bégnek — akit *Pudzsia* faluba küldtem volt vízért — hire se volt még, mindazonáltal nem szegte kedvemet az a kilátás, hogy *estebédemmel talán reggelig* kell várnom. Mai mun-

kánk olyan eredményt ígért, hogy vidám hangulatomnak az efféle csekélység mitsem árthatott. Hogy egy kissé felmelegedjem, forraltam magamnak egy csésze teát — ennyi víz volt a butykosomban — és újra kiléptem sátramból. Kicsábított a kelő teli-hold derengő ragyogása. Ebben a szélességben is épp oly tiszta fényt árasztott, mint lenn Indiában s rávilágított minden oromra és hajlásra a keleten feltűnő konglomerát hegygerinceken. Mintha a tenger vizéből emelte volna fel vérvörös koronáját, úgy bukkant elő a sivatagot takaró porfelhők közül; reszkető fénye ott tükröződött a szétterülő sűrű köd színén. De később, amikor már magasan fenn úszott az égen, úgy tetszett, mintha alattam a végnélküli pusztaságon valami óriási város fényét látnám csillogni csábosan. A sivatagnak ez a varázserejű hazug ragyogása káprázott szemeim előtt még akkor is, amikor dideregve ültem szellős sátoromban. Karácsonyi üdvözlőleveket írtam távollevő barátaimnak! Végre azután nagysokára előkerült Iszlám Bég is s nagy sürgés-forgás támadt a tanyán. A késői estelinek is sikerült elkészülni és még egy tekintetet vetve le a bűvös városra ott alant — éjfél tájban nyugalomra tértem.

Másnap délelőtt öt órai erős munkával *huszonhat* kimagasló pontot határoztunk meg háromszögeléssel. Eleinte könnyű felhőfoslányok gyülekeztek, de utóbb szerencsésen kitisztult az ég. Álláspontunkat 3013 méter magasnak mértük a tenger fölött.

Felvettem az egész tájék képét fototeodolittal s aztán neki fogtunk, hogy jól látható jellel lássuk el állomásunkat, ami után pontosan meghatározhassuk helyzetünket a legközelebbi triangulációs állomáspontról.

November 8.-án reggel derült szép időben hagytuk el az Ulugat-davánt, hogy leszálljunk onnan a

Kara-kás folyó völgyébe. Eleinte laza földdel és homokkal borított lejtőkön haladtunk lefelé, majd egy kis ihatatlan vizű ér szurdokának sziklás fenekén nyomultunk tovább. Csaknem öt órai meneteléssel jutottunk ki aztán egy fordulattal *Popuna* helység alatt a gyönyörű tiszta zöldes vizű Kara-kás partjára. Kétszer is átkelve a sekély folyón, *Lánggru* faluban szállottunk meg estére, hogy másnap sietve igyekezzünk tovább. Mielőbb fel kellett jutnom a *Kaurük-kuz* nevű hegyhát tetejére, mert az látszott az egyetlen eléggé kiemelkedő magaslathoz. És ez volt egyúttal az érzékeny műszerekkel a leghozzáférhetőbb, állomásnak megfelelő, hegytető.

Másfél napi hegymászással értük el célunkat. A kilátás talán még az ulugat-inál is messzebbterjedő volt némely irányban, de nem kaptunk hozzá olyan kedvező időt. A baljóslatú köd egyre beljebb és beljebb tolakodott a hegyek közé, heves szél kerekedett a síkság felől s a sivatag pora is utolért munkálatainknál. Szerencsére sikerült mindamellett elkészülni felvételeinkkel, mert aggodalmas igyekezettel végeztük munkánkat. Jóleső öröm fogott el, amikor feladatainkat megoldva láttam annyi akadály után, mert elgondoltam, hogy a sűrűn gomolygó köd mily könnyen megghiusíthatta volna reményeimet. Hacsak egyetlen napig késlekedünk — s megvallom, erős kísértésnek voltunk kitéve — a háromszögelési felmérések minden lehetősége teljesen elvész számunkra. Felvételeinket itten 3300 méter tengerszín feletti magasságban végeztük.

Késő éjjel érkeztünk vissza roppantul küzdelmes leszállással *Lánggru* melletti tanyánkra.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Ujra Khotanban.

Udzsat helységbe 11.-én olyan ködös, szürke időben meneteltünk, hogy szinte valahova London mellé képzeltem magamat ködös-nedves őszi reggelen. Az Ulugat-lánc legvégső előhegyén, ami a síkság felé lenyúlik, a *Kohmári* gerincén ütöttem fel sátorfámat, *Udzsat* közelében.

GRENARD, DUTREUIL DE RHINS utitársa azonosította ezt a hegyet Juan-Csang *Goszringá*-jával, amit úgy ír le, mint a buddhista Khotan hírneves búcsujáró helyét. A szentéletű MAHEB KHODZSA sírhelyén épült *mohammedán* szentély örökölte a régi *buddhista* kolostor vallásos jellegű hírességét. A folyó jobbpartján emelkedő meredek konglomerát szirttetőn foglal helyet a *mazár*, amelyhez gyakran elzarándokolnak a hithű khotaniak. Mintegy tizenöt méterrel alantabb ma is látható még az az üreg, amelyről a kínai utazó megemlékezik. Az a legenda fűződik ehhez a 12 méter mélyen bevájt s alig 3 méter magas sziklabarlanghoz, hogy a nevezett szentel füsttel ölték meg benne a hitetlenek.

A Juan-Csang látogatásával való összefüggésen kívül más különös érdekessége is volt rám nézve a Kohmári-barlangnak: az a hiedelem, hogy abból

származnak a DUTREUIL DE RHINS útján ismeretessé vált, nyírfakéregre írt régi kézirat-töredékek, *kharóshi betűjegyekből* összeróva. GRENARD elbeszéli, hogy ők azokat az ereklyéket bennszülöttektől vásárolták s leírásaiból kiviláglik, hogy maguk nem jártak a barlangban. A francia utazókkal szemben úgy látszik vallási nehézségeket támasztottak, hogy személyesen meg ne vizsgálhassák a barlang belsejét.

Engem készségesen bebocsátottak a *mollá-k*, ezek a jól táplált vidámképű emberek. Alaposan szemügyre vehettem az odu titokteljes fülkéit s volt okom erősen kétségbe vonni, hogy az indiai régi kézirat onnan kerülhetett volna napvilágra. Sem a sejkhek, sem a falubeliek mitse hallottak ilyen leletről, bár jól emlékeztek a francia kutatók látogatására.

A szenthírű barlangban jártamkor volt alkalmam megfigyelni, milyen egyszerű és kényelmes a khotan-vidéki vallásos kultusz, legalább a külső tiszteletadás tekintetében. Ha szent helyre érkezik, még a legbuzgóbb muzulmánna sem jut eszébe, hogy levesse lábbelijét. Azok persze, akik egy bizonyosfajta felsőcipőt is hordanak, ezeket künn hagyják ilyenkor. De a köznép nem oldja le a zsinegekkel lábára kötött bőr-csáruk-ot vagy *szandát*-t.

Udzsat híres nagykiterjedésű szőlőről. Apró szőlőjét és mazsoláját jól ismerik Akszu, Kasgár és Turfán vásárain is. Mint másfelé Khínai-Turkesztánban, úgy itt is alacsony korlátok mentén, egy-közű sorokban művelik a tőkét. Akkor éppen a *takarás* munkája folyt a tél közeledtével. Az idevaló nép meglehetősen rossz hírnek örvend vallási buzgóság dolgában s azt tartják róla, hogy hajlik az eretnekségre. Ki tudja, nincs-e ebben része a nagymérvű bortermelésnek is.

Kasgárból egész halom európai és indiai levél érkezett számomra. Ezekre válaszolgatva, telt-múlt az idő. Tudakozódnom is kellett egyről-másról, így aután napokra kinyúlt udzsati tartózkodásom. *November 15.-én* tértem vissza a legrövidebb úton Khotan városába. Meglepett, milyen hirtelen öltött téli képet ez a termékeny vidék itt a város felé. Az őszi derűs színeit elsöpörte az a fagyos fergeg, ami bennünket is utolért a hegyek között. A hosszú nyár- és fűzfa-sorok lombjaiktól megfosztva szomorún üdvözöltek. . . .

Khotanban hosszabb pihenőt tartottam, hogy embereim és a lovak kellőképp kinyugodhassák magukat az egyhónapos kirándulás fáradalmai után. Szükségessé vált az egyheti ottidőzés azért is, mert meg kellett vizsgálnom azokat az antik tárgyakat, amelyek az első ittlétemkor kiküldött megbízottaim útján hozzám kerültek. A legnagyobb utat az a csoport tette, amelyet TURDI vezetett, az öreg kincskereső, akinek a megbízhatóságát és ügyességét később alkalmam nyílt még kipróbálni. Bejárta csapatával azt a messzefekvő romhelyet, amit Khotanban *Dandán-Uilik* («elefántcsontos házak») néven ismernek. Hozott magával többi közt freskó-töredékeket *indiai bráhmin* betűjegyekkel beírva; a Buddha-kultusszal összefüggő némely sztukkó-ereklyének darabjait s egy kis papi-



Turdi, a «kincskereső».

rosszeletet, amelyen feltétlenül valódi *belső-ázsiai bráhmín* írást találtam.

A kincskeresőket faggatva, rájöttem, hogy ez a kilenc-tíz napi járóra fekvő városrom azonos lehet azzal, amit HEDIN a *Kerija-darjá*-hoz tett emlékezetes utazása közben érintett. Ő *Tavakkél*-ből jutott el oda s elnevezte azt a helyet *az egykori Taklamakán városá*-nak. Kérésemre PAN *dárín* üzent a tavakkéli bégnek, hogy küldje el azt a két vadászt, akik Hedint vezették. *November 20.-án* aztán magának a bégnek a vezetésével meg is érkezett a két ember: AHMED MERGHEN és KÁSZIM ÁKHÚN. Tőlük megtudtam egész bizonyossággal, hogy Taklamakán városa valóban azonos Dandán-Uilikkal. Ezek után legjobbnak láttam ott kezdeni meg rendszeres ásatásaimat.

Megérkezésem után kisvártatva meglátogattam előzőkeny barátomat, az ambánt s megköszöntem rendkívül hathatós támogatását, amellyel lehetővé tette felvételeinket fenn, a zordon hegyi világban. Magyarázgatva ezután a sivatagi kutatások célját, ismét hivatkoztam a nagy 'TANG-SZÉNG' emlékére. Két nappal később felkeresett s akkor megmutogattam neki Turdi leleteit. Így a saját szemeivel győződve meg róla, hogy jó vezérem nekem a híres zarándok, biztosított róla, hogy minden tőle telhetőt megtesz expedicióm érdekében. Úgy gondoltam, semmivel se fejezhetem ki melegebben hálámat, mintha azt kívánom a jó ambánnak, hogy Juan-Csang elköltözött szelleme jutalmazza meg őt azért a segítségért, amivel dolgaimat előmozdítja. Tolmácsom, NIÁZ, úgy látszik nagyon szerencsésen vágta ki előtte a jámbor bókot, mert a derék főtisztviselő teljes komolysággal válaszolt, úgy, mintha csakugyan hinnék benne én is, hogy 'Tang-Szeng' lelke él s talán éppen leszállott a földre közibénk!

Ismét előbbi gazdám, a szeretetreméltó öreg ÁKHÚN BÉG kertjében ütöttem fel először sátramat. De, noha ez a hely kellemesen elkülönzött volt is, az egyre növekvő kemény hideg ellen nem nyújtott éppenséggel semmi védelmet. Viszont pedig TOKHTA ÁKHÚN háza igen nyomottnak és sötétnek tűnt föl nekem, aki hozzászoktam már a hegyvidék szabad levegőjéhez. Ezért tehát, amikor később mégis átköltöztem hozzá, kinn tanyáztam a szabad ég alatt.

Figyelmemet jórészt igénybe vette a felügyelet arra a sokféle kézművesre, akik szétrongyolódott felszerelésemet javígtatták. Elfoglaltak a régiség-árusok is, gyakran meg-megjelenve pecsétekkel, pénzekkel, edénycserepekkel és sok egyébfajta kisebb-nagyobb relikviával, amit leginkább Jótkanban szedtek össze. *De azokból a bizonyos ,régi könyvek'-ből nem hoztak egyet sem.* Úgy látszik nagy inkvizitornak tarthatott ennek a ,kincs'-nek a specialistája.

De nemcsak efféle dolgokkal teltek napjaim. Amióta visszatértem, egyre többen tódultak hozzám, orvoslást várva gyógyító szereimtől. Messze környéken elterjedt a hírem, hogy milyen kitűnő *hakím* — amolyan kuruzsló-féle — vagyok. Pedig tabloid készítményeimnek aligha lehetett meg az a csodás hatása, amit tőlük vártak. Abból, amit láttam és hallottam, arra következtettem, hogy Khotan valóságos meleg-ágya mindenféle válogatott nyavalyának. Mesés tere nyílna itt az orvosnak a munkára — de aligha jutalmazná illő honorárium. Ellenkezőleg: betegeim maguk nyújtották a markukat. A khínai koldusok és kéregetők ezt sohasem mulasztották el a «gyógykezelés» után, pedig ugyancsak nagy számban sereglettek hozzám.

Tudva azt, hogy nem egyhamar kerülök vissza a sivatagból Khotanba, elhatároztam, hogy indulásom

előtt felkeresem a régi helyeket *magában az oázisban*. Főképp azok hajdani topografiáját óhajtottam tanulmányozni. Ugyanekkor határoztam el azt is, hogy Rám Szinget egymagában kiküldöm annak a magas hegyláncnak a felmérésére, amely az 5-ös számú Kuen-lun csücsztől keletre emelkedik. Ennek a felvétele kitöltené azt a hézagot, ami fenmaradt idáig, a mi méréseink és DEASY kapitány Polu tájékán végzett méréseinek a hálózata között. Feladatát egy hónapon belül végrehajtva, geometeremnek *Keríjá*-ba kellett utaznia s onnantalan Dandán-Uiliknél csatlakozni hozzám.

November 23.-án együtt hagytuk oda Khotant. Dzsamada községnél váltunk el. Itt, ebben a már jól ismert faluban, a Jurung-kás partján éjjeleztem át. VANG *dálói*, előbbi expedícióból való kínai ismerősöm, barátságos fogadtatásban részesített. A Jurung-kás medréből mosott jadeittal kereskedik itt már tíz esztendeje. Kísérletezett időről-időre a jadeit *bányászatával* is, de úgy látszik, sohase kedvezett neki a szerencse. Tolmácsom azt beszélte róla, hogy még távolról se gyűlt össze annyi pénze, hogy Pekingbe visszatérhessen, pedig nyilván leghőbb vágya lehetett ez ebből a számkivetésből. Értelmes kalauzom volt ő nekem azokhoz a régi helyekhez, amelyek Dzsamadától délre terülnek el a folyó bal partján s egyúttal pompás utitárs is annyiban, hogy tudott egy kicsit törököül. Reggel elhagyva ezt az egyszerűen — az általános névvel — *tati*-nak nevezett erodált területet, nemsokára a jadeit-bányászok vidékére jutottunk.

Azon az 1—1½ kilométer széles síkon, ami a folyó és egy szelid lejtésű kavicsos gerinc között terül szét, az értékes kőzet a vízhordta törmelékréteg közé van beágyazódva. A jadeit (és a nefrit) régi idők óta híressé tette Khotant a messze Keleten. Kínában

mindig többre becsülték, mint talán bárhol egyebütt s úgy lehet a Mennyei birodalom évkönyveiben az egykori Khotanról található ismertetések legnagyobb részben a jadeit iránt való érdeklődésnek tulajdonítandók.

Figyelmemet a kopár lapályon minden irányban vonuló *árkok* ragadták meg. A nagy gödröket már részben betemette a homok. De tovább haladva fölfelé, újabb idejű ásásokra akadtunk, a *Csalmakazán* nevezetű egykori telep közelében. Sok mindenféle régi töredék bukkant itt elibénk. A térség közepén alacsony falmaradvány emelkedett a folyó medréből származó hatalmas kövekkel befedve. Közelebbi vizsgálatkor sztúpa- emléknek bizonyult. A kincskeresők dúlásának a nyoma sok helyütt nagyon is felismerhető volt rajta.

Semmi kétség, hogy ennek a romvárosnak a hajdani lakossága jadeit-bányászással foglalkozott. Déli szélénél most is dolgoznak még a bányákban. Errefelé vettük útunkat s *Szirik-tograk*-nál állapodtunk meg. Rendesen körülbelül három méterre kell bevágni a kavics- és homokréteget, hogy a folyó által leraakott görgetegek közt a jadeit darabjaira ráakadjanak. Nagy értékű leletek roppant ritkán fordulnak elő; de meglévén mégis a hirtelen meggazdagodás lehetősége, sok csekélyvagyonú ember tódul ide Khotanból s más turkesztáni városokból. Ezek aztán a legszegényebb földművelő osztályból csapatostul szerződhetnek *részes munkásokat*.

Hat méternél mélyebbre nem hatolnak le a bányászok; lejjebb, úgy látszik, átütne a folyó vize s meggátolná a munkát. Most, a téli időszakban mintegy kétszáz ember dolgozott; nyaranta lehetnek kétszerannyian.

A kínai krónikákban feljegyzett módon ma is folyik még ezen kívül a «jadeit-halászat» a folyómederben, a nyári áradások lezajlása után. Ehhez nem kell semmi tőke-befektetés, azért évente rövid időre sokan kísérleteznek ezzel a szerencsejátékkal, de nagyon szegényes eredménnyel.

A régi kínai dinasztiák évkönyvei — elkezdve a HAN-uralkodók korszakával — sok érdekes adatot s történetet jegyeztek föl a jadeitről (kínaiul *jű*), amelynek a kis *Jű-tien*, vagy Khotan-királyság köszöni a hírét a Mennyei birodalomban.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TIZENHATODIK FEJEZET.

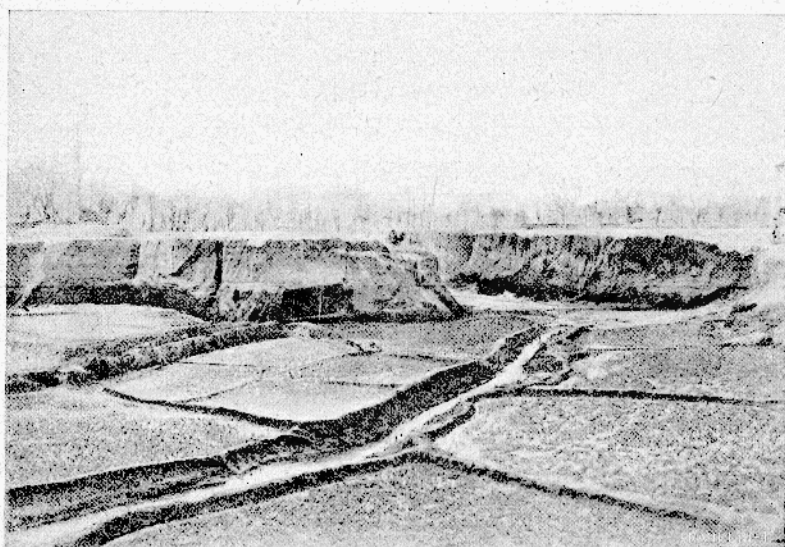
Jótkan, a hajdani főváros.

Részben már látott, részben új vidékeken át utaztunk *november 25.-én Jótkan-ba*, Khotan egykori fővárosának a maradványaihoz. Dél felől jöve, nem messze célunktól két mélyen bevágódó útszakadékon kellett keresztül dolgozni magunkat. A víz vájó hatása hozta létre a lösszben ezeket az úgynevezett *jár-okat* (mélyutakat). Alkonyattájban érkeztünk meg Jótkanba — ahol már októberben megfordultam volt — s a *jüzbási* háza közelében nagyon alkalmas, emelt fekvésű helyen ütöttem tanyát. Tevéink csak este tíz óra után vergődtek idáig a gyötrelmes akadályok miatt.

Volt okom boszankodni a mély, szakadékos medrek miatt, a melyek annyi nehézséget okoztak lomha tevéinknek. Archeologiai érzületem mindamellett hálával volt eltelve irántok, mert a *Jótkan-jár* nélkül — amely Jótkan helység mezőin vonul át mély bevágás alakjában — Kothan régi fővárosának a maradványai eltemetve maradhattak volna a jövőendő korok számára.

JÁKÚB BÉG uralkodása alatt NIÁZ HÁKIM bég kormányzó tette a legelső intézkedéseket a földek öntözésére 1866 körül. Az a kis mesterséges csatorna,

amely a Kara-kás vizét ide vezette, egyre mélyebben vájta bele magát a puha lössz-talajba. Így keletkezett a jár. Jótkan környékének *Kalcse* nevű része közelében lápos mélyedmény jött létre s abban régi edénycserepek s egyéb aprólékos maradványok között aranydarabokra bukkantak a falubeliek. Ez persze ingerelte a nép bírásvágyát s kísérletet tett, nem lehetne-e a medrekben bővebb érre akadni. Hozzáfogtak a kezdődő



A Jótkan-jár bejárata.

jár talajának a mosásához és olyan gazdag eredményt értek el, hogy a kormányzónak is tudomására került a dolog.

Niáz Hákim bég rendkívül vállalkozó szellemű férfiú volt; nagy munkás-seregeket küldött Kara-kás városából Jótkanba s azokkal olyanformán szerződött, mint a jadeit-bányászokkal szoktak. Az egyes tulajdonosok, akiknek a földjeit ilyenképpen elhódították az arany mosásával, illő kárpótlást nyertek. Később aztán magánemberek folytatták az ásásokat, rende-

sen oly módon, hogy a birtokosok és a bányászok egyformán osztozkodtak.

Az aranyat egyaránt mosták a partokból kiásott földből és a folyó hordalékából. A nagy vízkészlet, amire ebből a célból szükség volt, egyre mélyebben alávéjta a medret, tíz méterre is a talaj színe alatt. A kimélyült meder fenekén felfakadt a víz s ez okozta a kiásott terület elmocsarasodását. Az öregebb jótkanbeliek emlékeznek még rá, amikor mindenütt tökéletesen sík volt a vidék; nem tudtak sehol semmiféle érről, forrásról, vagy lápszerű területről, de egyúttal halvány sejtelmük se volt a földbe temetett régi városról.

Régebbi felületes utazók borzasztó áradási katasztrófáknak tulajdonították a talajnak ezt a feldúlt állapotát. Pontos felmérésem szerint a bányászat alatt állt és az aranymosás körébe tartozó terület kiterjedése 65 hektár körül van. Ennek a földterületnek az északi és a keleti széléin mindmáig folyik még az ásatás az arany-nyerés céljából.

Többnyire vékony lemezek alakjában lelik az aranyat; sikerült is ezekből az *aranypikkelyekből* néhány példányt szereznem. Könnyű megkülönböztetni őket a mederből mosott *aranyportól*.

Újabb években az *arany* mellett számottevő mellék-terméket nyújtanak a *régiségek*: diszített cserépdarabok, vésett kövek és érmek stb.

Az idevalók erősen ragaszkodnak ahhoz, hogy ők nem találtak soha arany- vagy ezüst-érmeket, diszitményeket, de nekem ebben a tekintetben alapos kétségeim vannak. Hiszen természetes, hogy van eszük elhallgatni az efféle leleteket. Magam is ismételve vásároltam Jótkanban értékes, művésziesen kidolgozott arany-figurákat, de az ilyen műtárgyakat, ha nagyobbak, sietnek a bányászok beolvasztani.

Nem is volna elképzelhető ez a tömeges aranytermés és a lelőhelynek ez a nagy kiterjedése, ha nem tudnánk, mennyire szokásban volt régente az épületeknek és a szobroknak arannyal való gazdag díszítése. Leveles-arannyal valóságosan beborították a temp-



Jókai régiségek.

lomaik egyes részeit. Az ilyen lemezek nagy része lehullhatott s elvegyült a porral az épületek rombadőlte után, míg csak a talaj-mosással ismét napvilágra nem került.

Szétbomlott hulladék- és húmusz-réteg szolgáltatja az aranyat — régi törött edények, Kr. u. 618 és 907 közt kibocsátott érmek, állati csontok, szétmállott fa

és hamú kíséretében. Terrakotta szobrocskákban, pecsétekben s más egyéb régiségekben a barnás színű *kultúr-réteg* a leggazdagabb; ennek a vastagsága 1·5 méter és 4·2 méter között váltakozik.

Épület-romokra sajnálatosképpen nem akadtam sehol. Ezt megmagyarázza a régi khotaniak építésmódja. Eltekintve a faalkatrészekről, pusztán vályogból vagy sárból emelték házaikat.

Mindez az építésanyag érthető módon széjjel-züllhetett a hosszú századokon át annyira, hogy ma már fel sem ismerhető. Másképp történik, ha valami *hirtelen katasztrófának* esik vala áldozatul a régi város: ez esetben nem pusztulhattak volna el olyan nyom nélkül az építményei.

A régi korból fennmaradt ereklyéket tartalmazó réteget 3—6 méter vastagon borítja mindenütt az alluviális képződmény. Ez az alluvium világos színével válik ki a kultúr-rétegből s teljesen mentes régi lakosságra valló maradványoktól. Ennek a tanulmányozása megdönti azt a merész állítást, hogy ez a vastag takaró válságos jellegű vízáradásnak — vagy egymást követő több ilyen áradásnak —



Jótkani égetett agyagszobrocskák.

az eredménye. Hiányzik a talajnak az a rétegződése, amit efféle feltételezett vízőzönnek okvetlenül vissza kellett volna hagynia. Az egész áradmány-réteg olyan összetételű és olyan színű éppen, mint az a föld, amit manapság forgat fel a jótkani szántó-vető ekéje.

Mi a magyarázata mégis ennek a hatalmas lera-
kodásnak? Azt hiszem, nem kell messze keresnünk a választ. A földművelés Khotanban, mint mindenütt Turkesztánban, bőséges öntözést kíván. A folyó, amelynek vizét a csatornák a jótkani mezőkre szállítják, rengeteg mennyiségben hozza le magával tavasszal és nyáron a szétmállott, ellazult földet a hegyek közül. Az iszap fölhalmozódása a földeken ilyen módon szükségképpen aránylag gyorsan megy végbe. Az oázis művelés alatt álló részeinek a felszíne ezáltal folyton emelkedik. Az ezer éven át összegyűlt hordalék vastagsága nem lephet meg bennünket.

Ezt a magyarázatot támogatja az a megfigyelés is, hogy *a főbb utak*, ott, ahol megművelt területeken visznek keresztül, jelentékenyen mélyebben vannak a környező síknál, míg másutt, kinn a pusztán, vagy magában a helységben, egy szintben vannak vele. Ugyanígy *a temetők* is lentebb fekszenek, mint körülöttük a megmunkált szántóföldek.

Bizonyos, hogy a jótkani földek között talált régi emlékek Khotan egykori fővárosának a helyét jelölik. Megerősítik ezt a feltevést a kínai évkönyvek topografiai adatai és Juan-Csang leírásai a főváros szomszédságában lévő nevezetes buddhista szentélyekről.

November 28.-án reggel útra keltem, hogy a Jótkantól nyugatra eső falvakat térképezzem s ha lehet, meghatározzam az említett szent helyek fekvését. Legközelebb értem ezek közül a *Sza-mo-dzsoh*-emléktornyot (sztúpát) és kolostort. Ezt a környék lakossága

Szomíja néven ismeri, ami bizonyára a kínai elnevezésből alakult.

Valamivel tovább nyugatra *Eszkente* házcsoporthoz érkeztem. Hallottam itt valami falmaradványról (*döbe*), amelyhez babonás hit fűződik egy szentnek a révén, akinek már a neve is feledésbe ment. Újabb bizonyítékát tapasztaltam itt annak, hogy milyen állhatatosan éli túl a Keleten a hit minden változását is a helyi kultusz és tisztelet.

Még más szenthírú helyet is sikerült azonosítani ugyanakkor a kínai zarándok feljegyzései szerint. Említést tesz ő bizonyos *Ti-kia-po-fo-na* monostorról, a fővárostól alig három kilométerre délnyugat felé. A csodálatos Buddha-szobra révén híressé vált hely nevének nyoma veszett már. De pontosan a Juan-Csang megadta irányban és távolságra (*tiz li*) ma is látogatott népszerű szentélyre találtam: a *bóva-kambar-i ziarat-ra*.

Sötét este érkeztem meg Jótkanba, hogy másnap, *november 29.-én*, visszatérjek Khotan városába. Sürgősen szólítottak már a sivatagi utazás előkészületei.

A szigorú téli időszak sebesen közeledett. TOKHTA ÁKHÚN külvárosi házának rosszul világított, de kellemes meleg szobáiban naphosszat dolgoztam Európába küldendő jelentéseimen. Gondot okozott a poggyász osztályozása és újból való csomagolása is. A tevékre olyan könnyű terhet kellett kimérnünk, amelyet csak lehetett, tekintettel az előttünk álló hosszú és fáradalmas menetekre. Elhatároztam tehát, hogy készleteinkből minden nélkülözhetőt hátra hagyok BADRUDDÍN afgán akszakál felelősségére. Ennek a kiválogatása nem volt könnyű dolog. Nem tudhattam előre, mennyi ideig maradok távol Khotantól. Nagyon ügyeltem

arra, hogy semmi szükséges dologban hiányt ne szenvedjek azokon a barátságtalan vidékeken, ahol a hosszú téli hónapokat kellett töltenem. Az ilyen hiba veszélyeztetné egészségünket s meggátolná előhaladásunkat. Nagyrészt a szállítmányra és az ellátásra fordított gondosságnak tulajdonítható, hogy műveleteimet sokkal messzebbre sikerült kiterjesztenem Khotantól, mint eredetileg terveztem volt.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A dandán-uiliki romokhoz.

Ködös, didergős reggelen indultunk neki *december 7.-én* a téli sivatagnak. Első célomul a dandán-uiliki romok kikutatását tűztem magam elé. Úgy határoztam, hogy nem az egyenes irányban észak-keletnek vivő útvonalat követjük, hanem *Tavakkél*-en át megyünk, mert erre felé kevesebbet kellett a tulajdonképpeni sivatagban menetelnünk. Az első éjjelt Khotan város megmunkált mezőinek az északi határán, *Jangiarik*-ban töltöttük.

A következő két napon sivár pusztaságban vándoroltunk a Jurung-kás balpartján s *9.-én* alkonyattájban elértük a hatalmas tavakkéli oázis legdélibb házcsoportját. Körülbelül hatvan éve keletkezett ez az oázis egy öntöző csatorna létesítésével. Azóta több ezer család telepedett ott meg. A khotani jámen utasítására már várt rám a bég. Az út mentén nagy tüzeket gyújtottak, azok világánál vonultunk be a helységbe tekintélyes kísérettel. A házak építésében felötlött a fa-anyagnak a térfoglalása. Ez a nagy fabőség elárulta a Khotan folyását követő gazdag erdő-öv közelségét.

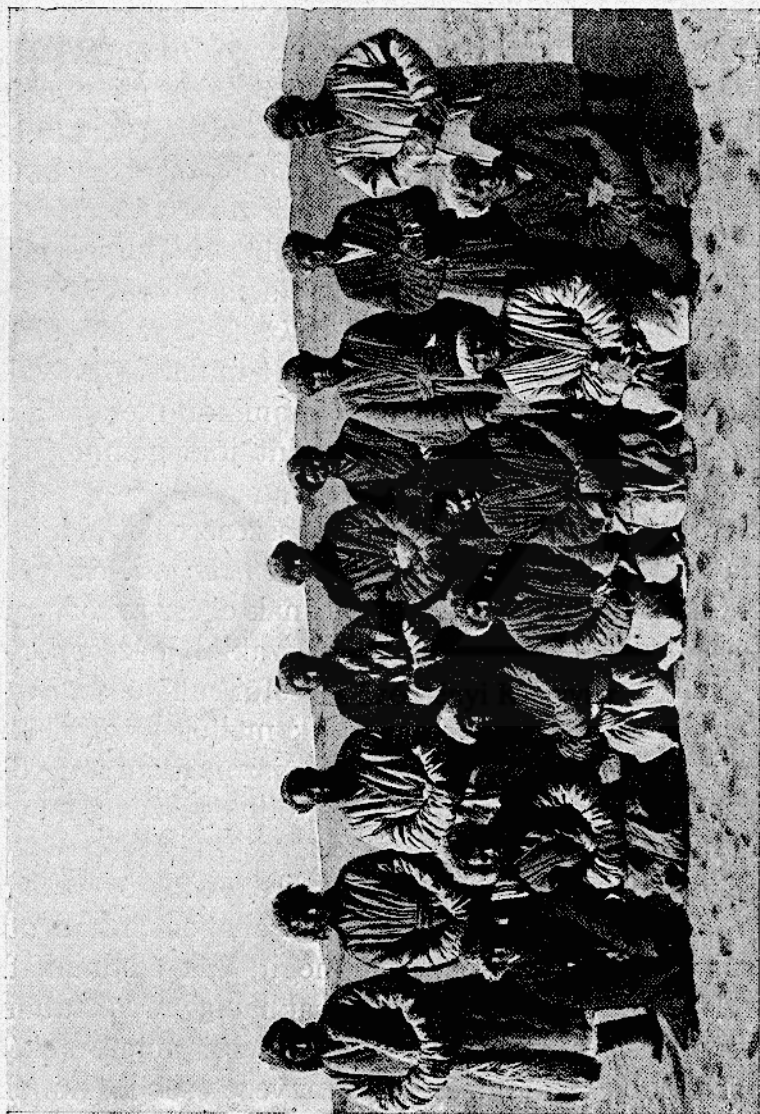
A következő nap áthelyeztük tanyánkat *Átbási*-ba, a bég házához, tíz kilométerrel északabbra. Ott kel-

lett befejeznem mindama előkészületet, ami a munkások szerződtesére s mindnyájunk ellátására vonatkozott. Tanulságos volt az a megfigyelés, hogy a kultivált szántóföldek alig emelkedtek *30 centiméterre* az utak fölé: bizonyosságául annak, hogy az öntözés új keletű még és az iszaplerakódás csak kezdődőben van.

Az ambán szigorú rendeletének köszönhető, hogy Átbásiban sikerült összeszednem harminc munkásból álló csapatot, mintegy négy hétre való eleséggel. Az odavaló földművelők szinte babonás aggodalmának a leküzdésében — Pan dárin nagy tekintélyén kívül — kiváló segítségemre volt két tavakkéli kísérem, AHMED MERGHEN és KÁSZIM ÁKHÚN.

Ez a két ember valóban remek szolgálatokat tett expedícióknak. Hozzá voltak edzve a vándor-élet küzdelmeihez s nélkülözéseikhez. Értelmességükkel is kiváltak a falubeliek közül. Ők győzhették meg ezeket legjobban, hogy vállalkozásuk ebben az időszakban nem kockázatos dolog. Ilyenkor nincs mit tartaniok homokviharoktól; fájuk is lesz, hogy meg ne fagyjanak, — no meg a sivatag *dzsinn*-jeitől sem kell félniök, amikor ilyen nagy karavánnal utaznak.

A toborzott emberek közül igyekeztem a fizikailag legmegfelelőbbeket válogatni össze. Mindenki köteles volt a kapott előlegből saját magának a ruházatáról s eleségéről gondoskodni. Szerződtettem a munkások közé bizonyos *szakértőket* is. Így pl. egy fiatal földművelőt, a ki járt valamikor a korán-iskolába s megtanulta imígy-amígy a török írást. Egy másik meg a szabósággal foglalkozott szabad óráiban; olyanok aztán már többen voltak, akik értettek a csizmadia-mesterséghez. Mindenkinek magával kellett hoznia a megszokott csákányát (*ketman*), ami az ásatások alkalmával sokkal hasznosabbnak is bizonyult,



A bandán-nitiki ásásokra szerződött fivakkéi munkások.

mint a Kasgárban szerzett német gyártmányú eszközök.

A tevéken kívül szamarakra is volt szükségünk; tizenkettőt béreltem belőlük. Nagy előnye ezeknek az állatoknak, hogy a legszerényebb takarmánnyal is beérik. A tevék számára repce-olajat vittünk magunkkal. Egyre-egyre naponta 225 grammot szántam ebből a gyalázatos izű folyadékból. Csodálatosan jó erőben tartotta ez állatainkat a legfárasztóbb utakban is, még akkor is, ha egyebet nem kaptak s napokon át vízhez sem juthattak. Lovainkat NIÁZ felügyelete alatt visszaküldtem Khotanba. Valóban mulatságos volt látni szolgálaim sanyarú ábrázatát, amikor megtudták, hogy gyalog kell vándorolniok, mint jómagamnak is, a homoksivatagon keresztül.

Tavakkélnék talán felenépe összesereglett, hogy tanuja legyen útrakelésünknek *december 12.-én* dél előtt. Csapatunk egyik-másik tagjának egész rokonsága elkísért bennünket az oázis legészakibb házcsoportjáig. Velünk tartott a bég is két festői ruhájú *szárnysegédével*, a kik sólymokat vittek méltóságuk jeléül. Néhány orosz tízrubeles arannyal viszonoztam a derék előljáró szolgálatait — ha nem is tette egészen a maga jószántából.

Első nap nem mentünk messzire. A folyó partján fekvő elhagyott juhász-laknál megállapodtunk s ott vezetőim tanácsára bőségesen megittattuk állatainkat. Reggel keletnek vágva át, csakhamar ráakadtam annak a kis előcsapatnak a nyomaira, amelyet két nappal előbb küldtem el Kászim vezetésével. Ennek az volt a feladata, hogy minden alkalmas tanyahelyen *kutat ásson* s ha Dandán-Uiliket eléri, menjen tovább a *Keríja-darjá*-hoz, ahonnan RÁM SZING csatlakozását vártuk.

Két napon át aztán 2—3 méteres homokbuckák közt haladtunk, félóránként egy-egy kilométert hagyva hátra a süppedékes finom homokban. Úgy tapasztaltam, hogy, ha állatainkat kimélni akarom, nem szabad velük naponta 15—16 kilométernél nagyobb utat tenni. Az élőfák — a vadnyárfa vagy *tograk* — már második nap eltűntek a kopár sivatagban s csak itt-ott találtunk tamarix- és kumus-cserjéket. Szerencsénkre helyenkint apró kúpszerű halmok emelkedtek a terméketlen homok-buckák között s azokat sűrűn nőtte be a tamarix. Ezeknek a cserjéknek a kiszáradt gyökerei kitűnő tüzelőt szolgáltatottak. A kúpok közelében rendszeren láttunk szélvájta mélyedéseket, amelyek 3—4·5 méterrel feküdtek alantabb a dűnék között húzódó kis völgyecskék szintjénél. Így azután KÁSZIM mindig azokban ásta a kutakat embereivel s mi is ott ütöttünk tanyát.

Az első két tanyánkon ihatatlanul keserű víz fakadt a két méter mély kutakból, de mentől jobban távolodtunk a Khotan-folyótól, annál élvezhetőbbé vált a víz. A geologia bizonyára meg tudná fejteni az okát ennek a jelenségnek, amely errefelé általában ismeretes.* A Taklamakánnak ezeken a részein ugyanezt tapasztalta Hedin is, a híres svéd utazó.

A sivatag tele beköszöntött egész zordonságával. Napközben nem panaszkodhattunk a hideg miatt,

* Ugyanezt tapasztalta LÓCZY LAJOS a Góbi-sivatagon. (Lásd: GRÓF SZÉCHENYI BÉLA kelet-ázsiai útjának tudományos eredménye. Budapest, 1890. I. kötet, 490. old.) «... a felszínen található víz általában sokkal sósabb a talajvíznél... E jelenség természetszerű: a felszínen lévő víz nemcsak az elpárolgás következtében válik telítettebb oldattá, hanem a felszínen végbemenő nagyobb mértékű elmállás oldható termékeit is bővebben veszi fel, mint a sziklás hegység lábánál a kavicsba elszívargó víz», a mely másutt persze mint liszta talajvíz buggyan fel és sokkal inkább élvezhető.

mert a fagypont körül járt a hőmérsék, de éjszakánként bizony kis kabúli-sátram hűvös lakásnak bizonyult. Nagyon jó szolgálatot tett a londoni sajtolt szénnel fűtött STORMONT-MURPHY-féle arktikus kályha, de mégsem volt képes a künn uralkodó, néha -23° -ra lesülyedt temperatúrát annyira megenyhíteni, hogy prémes bundámat és csizmáimat levethessem. Ebben a kosztümben, bozontos szakállammal legjobb barátaim se ismertek volna rám. Persze mikor sátramban is -3° meg -4° -ra szállott alá a hideg, lehetetlenné vált az írás vagy olvasás s ilyenkor ágyam vastag takarói alá menekültem. „Jolesi Bég” is, kis terrier-kutyám, kénytelen volt éjjelenként nálam keresni védelmet a nagy hidegben, ámbár pompás kasmíri bundában járt, amelyből ki se bújt innen túl márciusig.

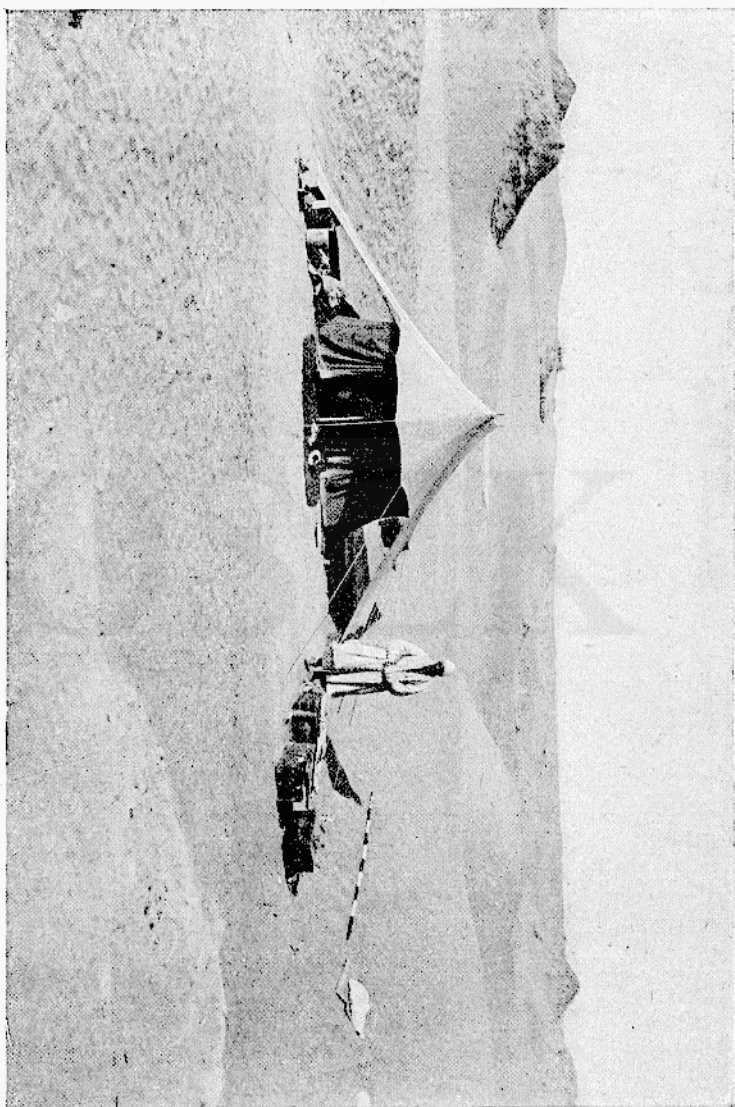
Tavakkélből való indulásunk után az ötödik este, éppen miközben tanyánkat felütöttük a sivár homokbuckák között, a KÁSZIM csapatának két embere állított be táborunkba. Azt jöttek jelenteni, hogy eltévesztették az utat s most nem tudják, merre menjenek. Most aztán az öreg TURDI-n volt a sor, hogy megmutassa, mennyire otthon van ő ebben a szomorúságos pusztaságban. Már eddig is többször említette meneteléseink közben, hogy a tavakkéli vadászok útvonala nagyon messze elhajlik észak felé. Idáig is csak büszke udvariasságból hagyta rájuk a vezetést. Most, hogy KÁSZIM-ék tudatlansága kiviláglott, időtől barázdált ráncos arcán észrevettem az elégedettség ragyogását. Hamarosan kivette az emberekből, hogy hol állott meg a kis csapat s kioktatta őket, mely irányban folytassák onnan útjukat.

A két küldönc kora hajnalban felszedelőzködött; magunk később indultunk, ezúttal már az öreg TURDI

vezetésével. Velezületett bámulatos ösztönével mindig pontosan tájékozva volt helyzetünkről, még ott is, ahol a sivár egyformaságban éppenséggel semmit sem tudtam észrevenni, ami útmutatást nyújthasson.

Estefelé elértünk egy földszalagot, amelyen kiszáradt s elfehéredett fák törzsei meredeztek ki a homokból. Embereim felismerték bennök a különféle ültetett fákat, köztük a nyárfát és fűzet. Kétségtelen bizonyítékai annak, hogy ez a terület már művelés alatt állott hajdanta. Másnap reggel, *december 18.-án*, megkerülve egy magas homok-halmot, néhány kilométerrel tovább megérkeztünk *Dandán-Uilik* rombadólt házai közé.

Későbbi felmérésemkor úgy találtam, hogy a különálló kis házcsoportok harmadfél kilométer hosszú területen vannak elszórva, körülbelül félakkora szélességben. Az épületek favázaz, vakolattal borított falai ott, ahol szabadon állottak, csaknem a földig le voltak omolva. Másutt, az alacsony homok-dűnék takarója alatt jobban megmaradtak s a homokból kiálló faoszlopok jelölték a helyet, ahol az építmény emelkedett. A szabadon maradt romokon felülrő nyomai látszottak a kincskeresők kutatásainak. Mindamellet első futó megtekintésre felismerhető volt az épületek jellege s megközelítőleg a kora is. Az erősen megrongálódott falakon könnyű volt ráakadnom Buddha- és Bódhiszattva-alakokat ábrázoló freskókra, jelöl az annak, hogy a romok a buddhista kultusz idejéből származnak. A falfestmények stílusbeli sajátosságai az Iszlám elterjedése előtti századokra vallanak s valószínű, hogy ugyanakkortájt hagyhatta oda a lakosság a szentélyeket és így a telepét is. Ezt a fellevésemet megerősítették az első napon talált kínai rézpénzek KAI-JUAN (Hszüen-cung) korából, a Kr. u.-i 713—741. (756. ?) évből.



Sivagibeli tanyak Dandan-Uliban.

Az öreg TURDI egészen otthonosan érezte magát ezen az elpusztult helyen, ahol oly gyakran megfordult gyermekkorra óta. Jóllehet az elrejtett kincsek után való vágy vonzotta ide őt és rokonságát, kifejlődött benne bizonyos ösztönszerű érdeklődés az egykor itt uralkodott élet nyomai iránt. Könnyen ráismert azokra a helyekre, ahol régebbi ittlétekortársaival dolgozott, mert a homok-dűnék előhaladása itt lassan történik. Szerencsére soha sincs módjukban a kincsásóknak hosszabb időre való eleséget vinni magukkal ebbe a nagy messziségbe s nem képesek nagyobb csapatokat sem összetoborozni. Ezért aztán a mélyebben eltemetett épületek nem voltak feltárva. Legelőször is tehát ezeket szándékoztam felkutatni.

Olyan ponton ütöttem fel tányánkat, ahonnan a főbb romokat mind közel találom. Arra is kellett ügyelnem, hogy könnyű legyen táborhelyünkről a kellő mennyiségű tüzelőt beszerezni. Az egykori gyümölcsöskertek elhalt fái szolgáltatták ezt az anyagot. Kiválasztva a legalkalmasabbnak látszó helyet, leterheltettem a tevéket s azonnal útnak bocsátottam azokat AHMED MERGHEN vezetésével a Keríja-darjá mellé, három napi járóföldre. Ott, a folyómenti nádas, cserjés mocsarakban kellett új erőt gyűjteniök a későbbi sivatagbeli vándorlásokra. A szamarakat két ember gondjára bízva, visszaküldtem Tavakkélbe.

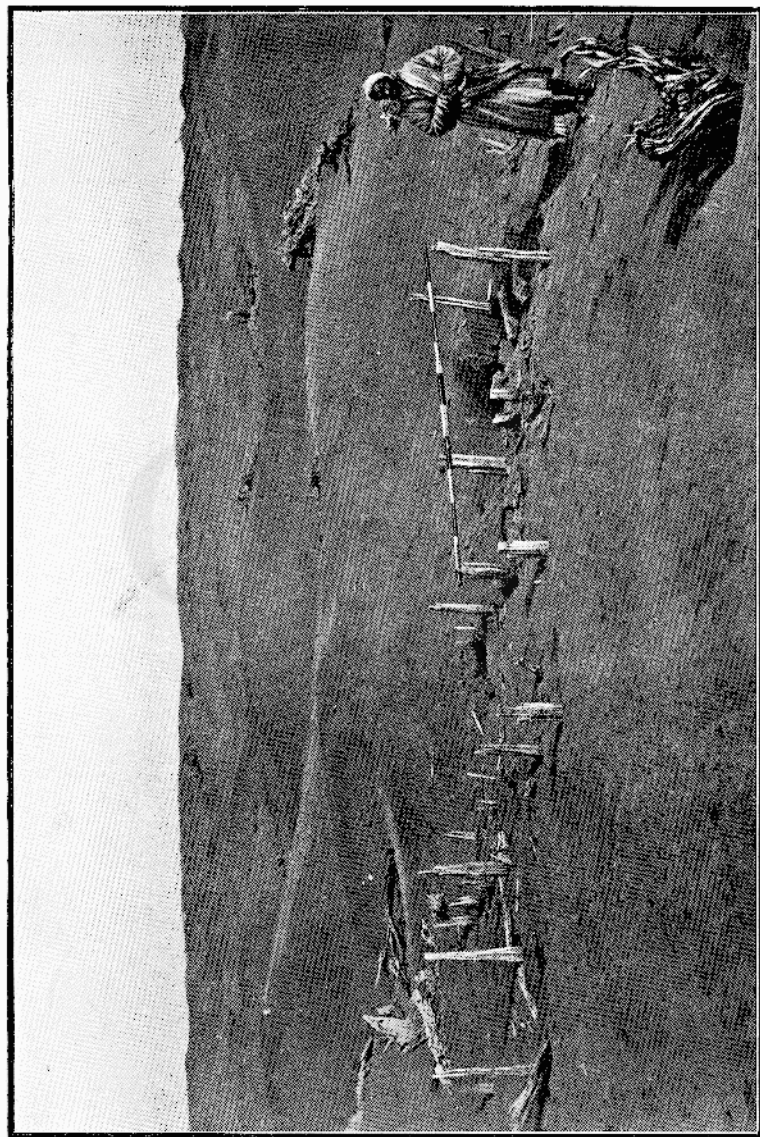
TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

Dandán-Uilik.

1. Buddhista szentélyek kiásása.

December 19.-én reggel megkezdtem az ásatásokat egy kicsiny négyszögletes épület romjainak kiszabadításával, tanyánk közvetlen közelében. TURDI már felkutatta egyszer ezeket a maradványokat a maga módja szerint s jól emlékezett rá, hogy ott egy *bút-khána*, vagyis *bálványistenek temploma* van eltemetve a vastag homoktakaró alatt. Nem csalódtam abban a várakozásomban, hogy az alapfalaknak és a padlózatnak a feltárása megismerteti velem az ilyenféle szentélyek általános építésmódját és berendezését. Ráakadtam egy belső négyszögű cellára, amelyet minden oldalról folyosó vett körül. A falak mind favázások voltak, kemény vakolattal bevonva.

A cella belsejében tízével kerültek elő a homok alól a gipsz-domborművek, mű-diszitmények, freskók, Buddha-szobrocskák s mindenféle szentképek. Mindezek a leletek erősen felkeltették érdeklődésemet az indiai klasszikus buddhista művészettel való félreismerhetlen rokonságukkal, amelyről egyformán tanuskodtak az összes relikviák, úgy a stílus, mint a kivitel tekintetében. A sivatag száraz homokja jobbára bámulatos üdeségben s élénkségben óvta meg ezeknek az ereklyéknek a színeit. Voltak köztük fára fes-



BUDDHISTA SZENTÉLY ROMJAI DANDÁN-ULIKBAN.

(Ásatás előtt)

OSZK



Országos Széchényi Könyvtár

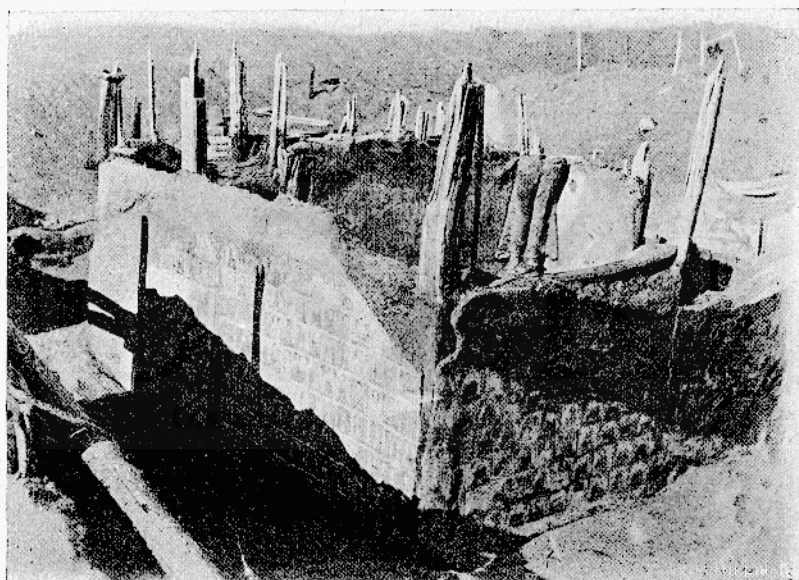
tett szépen kidolgozott képek, amelyek mind a buddhista hitrege szentjeit ábrázolták s egykor nyilván a mennyezetet díszíthették.

Ennek az egyetlen kis szentélynek a kiásása magában olyan eredménnyel járt, hogy *százötven* darab műemléket szolgáltatott az Európába való szállításra. Együttal megtanított arra, hogy figyelmemet első sorban a *mélyebben eltemetett épületekre* irányítsam. Másnap tanyánktól valamivel távolabb fekvő, 2—2½ méter vastag homoktakaróval borított apró épületek kerültek sorra. Habár csak a falakat megerősítő faoszlopok letört, elfehéredett végei látszottak ki a homokból, meg tudtam ítélni a romok eredeti alakját s azt, hogy milyen célra szolgálhattak. Képünk bemutatja ezt a helyet az ásatás előtt.

Építésük módja s a díszítmények körülbelül típusát adják a többi szentélyeknek is, amelyek Dandán-Uilikban később napfényre kerültek. Azért tehát célszerű lesz röviden ismertetnem őket.

A *nagyobbik Buddha-templom* belső csarnoka négyzet alakú; mindegyik oldala 3 méter. Ajtaja észak felé nyílik. A faváz, keményen vakolt falak vastagsága mindenütt egyformán 16 centiméter. Köröskörül nem egészen másfél méter széles folyosó fut, amelynek szintén északon van a bejárata. A helyiség belsejét hatalmas festett gipsz-szobor foglalta el, amely bizonyára Buddhát ábrázolta. Ebből csak a majdnem négy méteres lábak maradtak meg, 90 centiméter magas, gondosan kidolgozott talapzaton. A nehéz szoborművet faváz tartotta össze, amelynek már csak egyetlen része volt meg tűrhető épségben, az, amely az alak bal lábába volt beleépítve. A szoba négy sarkában kis szobrocskák állottak lótusz-alakú talapzaton.

A *cellának* bizonyosan rendkívül magas falait belülről freskók díszítették, amelyek Buddha- és Bódhiszattva-alakokat ábrázoltak. Kívül pedig szalagmódjára körülfutó falfestményeken buddhista szentek ülő alakjait láttam, amelyek gondolatokba merülten mutatják be azokat. Egy másik kép valami helyi jellegű legendát örökít meg, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt egy más templom romjai közt felfedeztem.

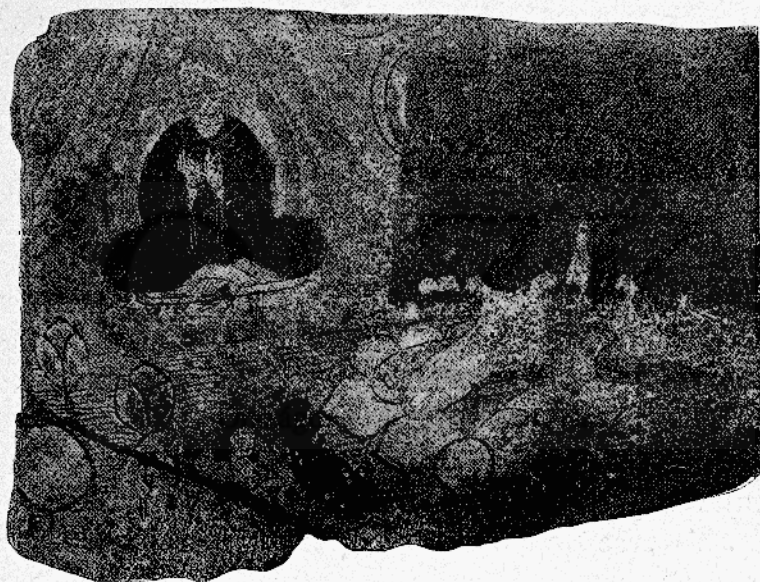


Dandán-utlíki buddhista szentély egyik cellája. (Ásítás után.)

A *folyosók* belső falát a buddhista vallás szentjeinek életnagyságnál nagyobb ábrázolásai ékesítették. Ezek alatt figurális díszítésű képszék húzódott, vízben úszó lótuszokkal és apró emberi alakokkal, amelyek talán a *nágá*-kat, vagy a források istencit képviselték. A folyosó déli faláról való az a festett vakolat-töredék, amelynek a képe kicsinyítve látható könyvünkben. Eredetijét most a British Museumban őrzik. A falnak két nagyobb freskó alsó részei közt

üresen hagyott háromszögalakú darabja ez, amelyre aztán ülő Buddha-alakot festettek. Az írás rajta *bráhmín*-betűkből való, de *nem indiai* nyelvű.

A *kisebbik Buddha-templom* különösen sok és érdekes műmaradványt tárt fel, habár az egész nincsen négy méter hosszú észak-déli irányban, a szélessége meg alig több harmadfél méternél. Körülfutó folyosó itt nincs. Falai nagyrészt csaknem a földig



Falléstmény az egyik dandán-utlíki szentély külső faláról.

omoltak, mert csak 10 centiméter vastagok. A keleti oldalon nem dőlt úgy le, minthogy a nagyobb templom külső fala némileg megtámasztotta. A déli falat pedig egy lapos emelvény védte, amelyen a főszobor talapzata nyugodott. Ennek a szoborműnek csak roppant törékeny apró darabjai maradtak meg, mert nem őrizte a futóhomok takarója.

Találtunk számos apró, 10—20 centiméteres gipszszobrocskát, amelyek Buddha- és Bódhiszattva-alako-

kat ábrázoltak, felemelt jobbjukkal a tanítás felismerhető állásában. A szobrocskák ruhái vöröses-barnára voltak festve, aminő az igazhívó indiai szerzetesek viselete.

Egy fatáblára helyezett élénk színekben megmaradt ülő Buddha-szobrot sikerült elmozdítanom s fagyapot és puha khotani papiros közé göngyölve óvatosan ládába csomagolnom. Egész épségben állotta ki így a hosszú utazást Londonba.

A fő Buddha-szobor talapzatához támasztva apró fatáblácskákat találtam, amelyeken a buddhista hitrege szereplői s különböző legendák, vallási szertartások jelenetei voltak festmények alakjában megörökítve. A képek közül a legnagyobb is csak 28 centiméter hosszú, félolyan széles s alig öt milliméter vastagságú volt.

Ezek a festett fatáblák, mint a másutt talált hasonló ereklyék is, ugyanabban a helyzetben kerültek napvilágra, ahogyan a hitbuzgó kegyelet állította oda azokat fogadalmi ajándékokul.

A kápolna őrzői úgy látszik tisztán tarthatták a szent tárgyakat a betolakodó portól és homoktól — legalább erre vall az, hogy régi korbeli *seprőket* lettem a cellában. A homok — amely ellen egykor használtattak — megőrizte ezeket a szerény eszközöket is.

A szentély keleti falánál egy színes ruhájú állószoborra akadtam, amelynek fegyverzetére és ruházatára különös gondot fordíthatott a művész. Széles lábbelije hasonló volt a Turkesztánban ma is széltében viselt *csáruk*-hoz (saru). Az alig méternyi magas alak tággra nyitott szemeivel, kiálló fogsoraival elretentően hat a szemlélőre. A csigákban leomló dús hajzat művészi kidolgozása emlékeztet a lahorei múzeumban, görög-buddhista szoborműveken látott hajviseletre.

Valószínűleg a hitrege népszerű, isteni kapuőr⁴-einek, a *jaksá*-knak egyikét képviselte a szobor.

Ezenkívül szokatlan tárgyával, eleven színezésével egy sereg apró falfestmény vonta magára figyelmemet. Az egyik közülök vízmedencében fürdő nőt ábrázol. A medencét mozaik veszi körül s benne lótoszvirágok úszkálnak. Ezek az utóbbiak meglepően természetesek, úgy rajzukban, mint színeikben. Fel kell tennünk, hogy személyes megfigyelésből ismerte a festő ezeket a szent virágokat, amelyek talán a nagy himáljai-völgyből származtak át a homokba temetett városok kertjeibe.

Másik érdekes freskón buddhista növendéket ismerem föl sötétkék köpönyegében, kezében egy könyv (*póthi*) lapjaival, amelyekre szemeit függeszti, mintha tanulna belőle. Mellette, jobbjánál áll az öreg tanító, az indiai vallásfelekezetek megszokott barna viseletében. Előtte medence, nyíló lótoszokkal. Két vadkacsához hasonló madár játszadozik a vízben, kinyújtva kékeszöld nyakukat az öreg mester felé.

Az omlófélben lévő törékeny vakolat nem engedte, hogy az értékes freskókat leválasszam. A róluk felvett fényképek a színek elmosódott volta miatt nem kielégítőek. A részletes jelentésemben * kiadandó festményekből azonban, amelyeket művészbarátom, F. H. ANDREWS készített Dandán-Uilik freskóiról, úgy remélem, nem lesz nehéz megítélni azt a feltűnő hasonlatosságot, amely által ezek a leletek *Adzsantá* barlang-templomainak a falfestményeire emlékeztetnek.

A régi indiai festészetnek sajnálatosan kevés emléke maradt fenn Indiában magában. Annál nagyobb érdeklődést kell hogy ébresszenek tehát a dandán-

* *Ancient Khotan*. Oxford, 1907.

uili szi szentélyek festményei, mert ezek sokat megőriztek számunkra a Khotan buddhista vidékére átszármazott önálló indiai művészet alkotásaiból.

2. Az első kézirat-leletek.

Három napi ásítás nem hozott napfényre egyetlen írott emléket. Már-már reményemet kezdtem veszíteni, amikor egyszerre biztató felfedezést tettem. Az utolsó felfedett templom-cellában rábukkantam egy kis festett fatáblára, amelynek egy részét keskeny papiros-szelet takarta be. Az egész lelet nagyon meg volt rongálódva. Az elhalványult képen mégis felismertem két női alakot, kezökben pólyás-gyermekkel — az írásból azonban csak néhány betűt tudtam megkülönböztetni. Ebből is következtetni lehetett arra, hogy gyakorlott kéztől származott a háromsoros, hihetőleg szanszkrit nyelvű szöveg.

Az eddig kiásott szentélyek feltártak ugyan egyet-mást az itt egykor elterjedt vallási kultusznak és művészetnek a nyomaiból, de olyatén ereklyéket, amelyek a mindennapi életről nyújtanak fogalmat, másféle romokban kellett keresnünk.

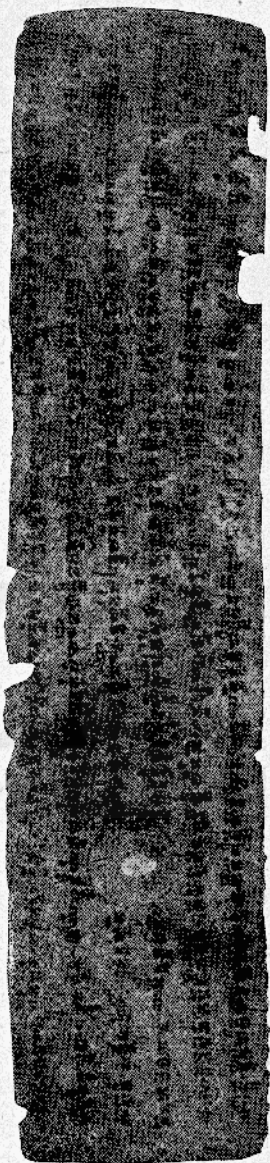
December 22.-én a legutóbb kikutatott templom mellett látható épületmaradványok ásását kezdtem meg. A homokból kimeredő gerendák elrendezése arra mutatott, hogy lakóházzal van dolgunk. Köröskörül elbalt gyümöleszfák megfihéredett törzsei tüntek elő a homokból s úgy látszott, hogy a már felásott templomok, ezzel a lakásformájú épülettel együtt, kert közepén állhattak.

Alig fogtunk hozzá a munkához, felderítettünk egy szilárdan álló falat, amely földszinti lakosztályhoz tartozott. Ennek a hossza hét méter körül volt, a szélessége hat méter, magassága meg mintegy három méter.

Déltájban az épületet takaró, laza homokban, mintegy 60 centiméter mélyen, ráakadtunk egy kis papirosdarabra, amelyen bráhmín-jegyű írást találtam. Most már gazdagabb leleteket vártam s jutalmat ígértem annak, aki az első érdemleges kéziratot meggleli. Egy órával később vidám felkiáltást hallottam: egyik munkásom rábukkant ásás közben egy indai írásra.

Magam húzogattam ki nagy gonddal a homokból a 33 centiméter hosszú, 10 centiméter széles papírlapot, amely kétségtelenül egy nagyobb kézirathoz (*póthi*) tartozhatott. A levél baloldalán látszott a lyuk, amelyen a különféle lapokat összefoglaló zsinórt húzták át, hogy azokat így kellő rendben tartsák. Hat sor szép, tiszta írás volt rajta, az úgynevezett *gupta-típusu bráhmín* betűkkel, hanem ismét *nem-indiai* nyelven. Képünkön látható a levél egyik oldala, megfelően kisebbitve.

Míg én azzal foglalatoskodtam, hogy az értékes leletet megtisztogassam lehető épségben a rátapadt homoktól, mulatságos megjegyzéseket hallhattam a körém sereglett munkásoktól. Érdekes véletlennek tűnt föl előttük, hogy éppen egyetlen ifjú írástudónk akadt reá szerencsésen a leletre s azt beszélték, hogy



Bráhmín-betűs nem-indiai nyelvű kézirat Dandán-Ullikból.
(1 : 2'5 arányban kisebbitve).

pusztán ezért hoztam magammal a fiatal NÍÁZ-t, a mi *mollá*-nkat, amint hangzatosan nevezni szoktuk. Ő egyébiránt ott van megörökítve könyvünk 177. oldalán, térdelő állásban, legszélről baloldalon. Gyermekesen tudott örülni a jó szerencsének s mindenképpen igyekezett arra érdemessé válni odaadó gondosságával.

Az érdekes leletet gyorsan követte egész halom más kézirat, széthullott levelek vagy apró töredékek. Valamennyi korábbi típusu bráhmín-írás. Mint a papírosok nagysága, minősége, meg a betűvetés különbözősége elárulta, bizonyosan három más és más könyvnek a részei voltak ezek. A buddhista egyházi törvények töredékeit tartalmazták, szanszkrit nyelven írva. A lapok számozását 132-ig tudtam követni. Nyilvánvaló tehát, hogy jelentékenyen nagyobb szöveg vesztett el, amikor az épület emeleti része összeomlott.

23.-án a szoba közepe táján, lejjebb jutva az eredeti padló színéhez, egy vastag erős nyárfa-gerenda került elő a homok alól. 5·7 méternyi hosszúságával a falakon lehetett keresztülfektetve a tető hordozására. Két kisebb nyolcszögletes pillér szépen faragott oszlopfőin az indiai építőművészetben ismeretes *Amalaka*-diszítmény volt tisztán felismerhető.

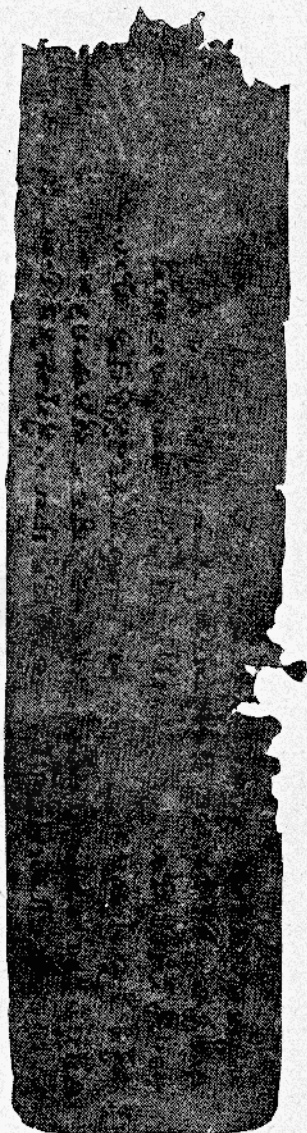
Tovább hárítva a homokot, a padlón kéziratcsomót fedeztünk fel, amelyben az egyes lapok az eredeti rendben voltak egymásra helyezve. Utóbb még két, szorosan összesajtolt írásköteget találtunk, amelyek egyes leveleit már csak Londonban sikerült szétválasztani a British Museum kézirat-osztályában.

A 35 centiméter hosszúságú lapok mindkét oldalán hat-hat sor *bráhmín*-írás volt, *gupta* jegyekkel. Szanszkrit-nyelvű szövegükben HOERNLE, a kiváló indológus ráismert a buddhista vallás *mahájána* isko-

lájának híres *szutrájára*, a *Vadzsracsédika*-ra. Bizonyos paleografiai jelekből arra következtettem, hogy az innen kikerült szanszkrit írások nem lehetnek későbbiek a *Kr. u.-i VII. századnál*. Egynémelyik, úgy lehet, még egy-két századdal régebbi.

Az ereklyék vallásos jellege rendkívül valószínűvé teszi azt a föltevést, hogy azok valami buddhista kolostor könyvtárából valók. Tehát az épület erre a célra szolgált és semmi kétség, egyúttal lakásul is az ide tartozó kis templomok papjainak. Az a földszinti helyiség, amelyből a leleteket kiástuk, valamikor a kolostornak a konyhája lehetett. Találtunk benne magas kéménnyel ellátott nagy tűzhelyet, egy széles fiókos fapadot, törött edényeket, egy durva faháromlábát, egy fogas-félét — hasonlóan ahhoz a berendezéshez, aminő ma is látható még a turkesztáni házakban. Még félreismerhetetlenebbé vált előttem a hely rendeltetése, amikor állati csontokat, olajpogácsát s koksztot találtunk elszórtan a padló több helyén.

Még javában bele voltam merülve a homok alól egymásután felbukkanó írás-maradványok vizsgálatába, amikor egyszer csak távoli



A «Vadzsracsédika» szutra szanszkrit szövegének egy lapja Dandán-Ullikból.

(1 : 1,5 arányban kicsépetve.)

pisztolylövés dörrenése hangzott fel keletről a homokbuckák halotti csöndjéből. Egy órával később megérkezett RÁM SZING, szakácsával. Ő adott hírt magáról a lövéssel, jelezve közeledését a Kerija-darjá felől. December 23.-án történt ez déli idő tájban. Mindnyáján örültünk a programm szerint pontosan bekövetkezett szerencsés találkozásnak.

Jókedvre derített a pompás jelentés, hogy a geometer teljesen megoldotta a rábizott topografiai feladatot. Nem tapasztalt semmi nehézséget, sem a kínai hatóságok, sem a helyi bennszülött előljárók részéről. Előre nyomulva ismét a Písa-völgy fölötti magaslatra, kiegészítette a Jurung-kás forrásai fölé kinyúló havas csúcsok háromszögelését. Onnan a Musztágtól északra, annak a hatalmas, jégárakkal borított hegyláncnak a lejtői felé vette útját, amelyről számos patak siet alá a sivatag peremén Kerijától nyugatra viruló oázisokhoz. Felmérte azokat a tekintélyes hegynyulványokat, amelyek erről a láncról ereszkednek lefelé és sikerült neki méréseinket kelet felől kapcsolatba hozni azzal a hálózattal, amelyet DEASY kapitány létesített *Polu* körül végzett munkálataival. Azután megállapodásunk szerint *Kerijá*-ba utazott s az ambán útján maga mellé szegődtetett új vezetővel keresztül vette magát a *Kerija*-folyót szegélyező mocsaras erdőségeken, odáig, ahol a tevéket legeltető Kászim csapatával találkozott.

A szüksézáú Rám Szingnek alig volt elbeszélni valója a bebarangolt hegyvidékekről; úgyszólva mindenről beszámolt már azokkal a térképszelvényekkel, amiket útja eredményeképpen magával hozott. Könnyen elképzeltem a magam tapasztalásából, hogy sokat szenvedhetett a hidegtől; bizonyosan sok küzdelembe került az ellátásáról való gondoskodás is.

De ami szemelláthatólag mélyebb hatással volt rá, mint bármi más s ami egészen szokatlan közlékenységre hangolta: az a sivatag határtalan elhagyatottsága, minden *élet* merő hiánya azok között a végtelen homok-hullámok között, amelyeken át útja vezette őt idáig a befagyott folyó partjaitól. Észrevettem, hogy a felöltően indiai jellegű szoborművek és festmények keltette érdeklődés semmiképpen sem volt elegendő arra, hogy ellensúlyozza azt a nyomasztó érzést, ami hindu társaim erős lelkét is a halálnak és a magánynak szomorú képeivel töltötte meg. Rajta voltam, hogy felyidítsam őket — a legfényűzőbb ajándékokat küldöttem át sátrukba, ami tőlem tellett: sajtot, teát, fagyasztott tojást, aprószőlőt, mandulát s efféléket.

Sem RÁM SZING-nek, sem DZSASZVANT SZING-nek nem ízlett eleinte az élet a téli sivatagban. Panaszkodtak, hogy rossz a víz, amit egyetlen kutunk szolgáltatott. A hindu szakácson a szkorbut jelei kezdtek mutatkozni. A nagyobb bajnak sikerült elejét venni a Gilgitből hozott citrom-lé beadásával. Az, hogy előbb fel kellett olvasztanunk, mitsem vont le a hatékonyságából.

Rám Szingnek újra visszatérő csúza ellen — amit eredetileg Deasy kapitánnyal tett útja alkalmával kapott — az erős mozgást igénylő munka volt talán a legjobb orvosság. Rábiztam az összes romok felmérését és a kiásott épületek tervrajzainak az elkészítését. A téli táborozás kétségtelenül sok viszontagságát utóbb sokkal könnyebben elviselte, mint remélni mertem. Kasgári és járkandi szolgálaim sem vitték el szárazon. Az első három hónapban egyik a másik után kapott kezén, lábán, fájdalmas daganatokat, amelyekből később fekélyek támadtak s hasznos szolgálatra egyideig képtelenné tette őket.

Az öreg Turdi nem került a betegek sorába. Ő megszokta már a sivatagbeli élet minden nyomorúságát. De mégis azt a gyönyörűséget, amivel az ő faluját és az ő templomait szemlélte, meg azt a büszke örömet, ami arcán tükröződött, valahányszor régészi érzékére s tapasztalataira hivatkoztam — csakhamar felhő homályosította el. Ennek a valódi okát az első napokban nem tudtam fölfedezni. Míg én az érdekes leletek fölött örvendeztem, ő szomorúan tépelődött azon, hogy nincs kilátása üzleti spekulációra. Kereskedő-szellembelevitte őt — a «Taklamakán akszakál»-ját, mint tréfásan nevezni szoktuk — hogy kapott előlegének tekintélyesebbik részét belefektesse egy vén poni-ló vásárlásába. Az volt a számítása, hogy az majd elszállítja a holmiját Dandán-Uilikba, itt aztán leöli s a husát eladja az embereknek.

A derék Turdi, semmi kétség, pompás hasznot látott volna a *szállítókészség* és az *eleség* eme szellemes összekapcsolásából, ha a tavakkéliek nem lettek volna olyan *alacsonyok*, hogy ötletét a saját hasznukra aknázzák ki. Ezek ugyanis a közös vagyonyból egy öreg tehenet hoztak magukkal s megérkezésünk után annak rendje s módja szerint hamarosan lemészárolták. Okos előrelátással útközben mindakét tiszteskorú állatot láttávolon kívül tartották tulajdonosaik. Nem is tudtam meg a dolgot sokáig, míg csak Turdi nagyon sajátságos és kétségbeesett módhoz nem folyamodott, hogy lova életét megmenthesse. A munkásokkal nem tudott megállapodásra jutni az állat eladása dolgában s elszalasztotta már az alkalmat, hogy azt akár haza, akár a Kerija-folyóhoz elküldhesse. Megkísértette hát életbentartását olyképpen, hogy egy fiatal fickóval, aki atyjafia volt, jó messzire elküldöztette «degelészni»,

le délfele, ahol találhatott némi száraz tamarix-levelet és kumust.

Éppen akkortájt, amikor már nem volt ereje a szegény párának a naponkénti utazásra, érdekes fölfedezést tett az öreg, amely bizakodó lelke előtt valószínűsítő-horgonynak tetszett. Egy közeli szélvájta mélyedésben turkálgatva, szorosan összepréselt szalmacsomóra akadt. Habár megfeketedve és persze teljesen kiszáradva, mindazonáltal feltűnően jó állapotban került napfényre sok százados homoksírja alól.

Turdi roppantul megörült a felfedezésnek s azonnal előhozta a gebéjét — amelyet nem rejtegethetett többé előlem — hogy megkinálja ezzel a csodás módon megőrzött *antik* takarmánnyal. Nekem persze az első perctől fogva komoly kétségeim voltak az iránt, hogy tápláló-ereje lehessen még ennek a bizonyára legalaposabban kiszáraztott harapnivalónak, amit csak valaha ló elébe adtak, — de a szegény, kiéhezett állat mohón falni kezdte azt s igazolva látszott Turdi reményteljes várakozása. Egy napi kísérletezésből kiderült, hogy csunyán túlbecsülte az öreg a réges-régi szalma tápláló-értékét. Akkor aztán odaadtam az agyonkoplalt párának azt a kevés kis száraz kumust, ami a Rám Szing málhait hozó tevékkel került ide.

Nem találva még mindig vevőkre, Turdi most mindenáron rajta volt, hogy visszaküldhesse a lovát Tavakkélbe. Mikor a Kászim kis csoportja visszatért s így könnyebben elvonhattam néhány embert a munkától, úgy rendeztem a dolgot, hogy az a két munkásom, akikre a postámat bízam Khotanba való továbbítás végett, vigye el egyúttal a sokat szenvedett állatot is. Nem igen bízam benne, hogy a szegény áldozat képes legyen megtenni a száz kilométeres sivatagi utat a folyóig. Nem is lepett meg tehát, amikor

az arról-felől érkezett legelső emberek — akik újságokat hoztak a szeretetreméltó khotani ambántól — jelentették, hogy a ló felfordult Dandán-Uiliktől két napi járóra.

Utoljára akkor hallottam a szerencsétlen véget ért állatról, amikor Turdi, a romok elhagyása előtt, egy kéréssel fordult hozzám. Szerette volna lovának legalább a bőrért megmenteni, amelyet társa Tavakkélbe vitt s ott eladott. Hogy az eladási illetéket, amit egyébként a helyi bégnek kellett volna fizetni, megnyerhesse, alá kellett írnom Turdi cifrán kicirkalmazott, ravaszul fogalmazott folyamodványát, amelyben felsorolja egyenkint a szomorú eset megható részleteit. Kérvényét Niaz írta le neki, a mi fiatal mollánk. Elgondoltam akkor, milyen agyatlan egy okirat válnék belőle valami archeologusnak, aki elég szerencsétlen lenne ráakadni évezredek multával a sivatag homokjában.

3. Keltezett okmányok felfedezése.

Karácsony napján erősen rombadőlt épületek ásatásához fogtunk hozzá, tanyánktól úgy egy kilométer távolságra. Valószínűleg templom és szerzeteslakás maradványai voltak ezek a romok. Közvetlenül mellettük észak és kelet felől szél kifűtta gödrök látszottak, amelyek folytán az épületromok hat méter magas kiemelkedő földnyelvre kerültek. Ennek következtében alig félméternyi homoktakaró fedte azokat és ez a védtelen állapot a kineskeresők nagyobb mérvű pusztításait vonta maga után.

Maradt ott mindazonáltal néhány igen érdekes régiség. A szentély folyosóján leltünk a homok közt két festett deszkácskát, bizonyára jámbor igazhivők kegyeletes ajándékait. A nagyobbik két mellékalak

között ülő kicsiny alak emberi figurát ábrázolt megkoronázott patkányfejjel. Kiderült később, hogy ez ama «szent» patkányok királyát jelképezte, amelyekhez az a legenda fűződik, hogy megmentették egykor a birodalmat a barbárok benyomulásától. Juan-Csang megemlékezik erről a kegyeletes hitről, kapcsolatban a *Kaptar-mazár*-ral, a galambok szentélyével, Khotan legszélső nyugati határán. (126. oldal). Amint egykor a buddhista időkben a patkányokat, úgy etetik ott most a szent galambokat valami nagy győzelem emlékére. Így vették át más mohamedán *ziárat*-okban is a jámbor helyi szokások tiszteletét a buddhista elődöktől.

A templom padlózatán két vékony víznyomatú papiros-szeletre akadtunk. Írás csak az egyik oldalán volt olyanforma sajátságos futó bráhmín-betűkkel, amilyeneket jól ismertem már a HOERNLE gyűjteményébe került Khotan-vidéki nem-szanszkrit nyelvű okmányokból. Más hasonló papirosokat is találtam még, vagy összegyűrve, vagy tekercsekbe hajtogatva. Ezekről a közelebbi vizsgálat során kiderült, hogy *különböző fajta jelentéseket* tartalmaznak s nem egyazon *póthi*-nak, kézirat-könyvnek, a részei.

Ezeknek a kurzív bráhmín-jegyű írott emlékeknek a tudományos megfejtése és magyarázata HOERNLE művének (Report on the British Collection of the Antiquities from Central Asia)* második részében foglaltatik. Az anyag részletes, pontos elemzése sok érdekes nyelvészeti adatot eredményezett, amelyek történelmi fontosságuk. Nagy valószínűséggel kiviláglott, hogy az okiratok *indo-iráni* nyelvjárása rokon úgy a *perzsa*, mint az *indiai* nyelvvel, s összefüggésben van

* Jelentés a belső-ázsiai régiségek brit gyűjteményéről, 1902.

a Pámír-vidék úgynevezett *ghalesa*-dialektusával. Megállapította a fáradhatatlan tudós azt is, hogy a legtöbb teljes okirat pontos keltezéssel van ellátva, ha-mindjárt időszámításuk kulcsa ezideig nincs is meg-fejtve még.

Hoernle paleografiai jelekből arra következtet, hogy ezek a leletek a *nyolcadik századból* származnak. Meg-erősíti ezt az is, hogy egynémelyikre a 781—787-ből eredő kínai írásokkal azonegy helyen, hasonló körül-mények között akadtam rá. Gyakorlati, a mindennapi életre vonatkozó tárgyakról van szó — legalább is úgy hisszük — a kurzív bráhmín-írású okiratokban. Fel kell tehát tennünk, hogy ezeknek a nyelve volt akkor ott a nép közt általánosan elterjedve. Azt kell még eldöntenünk, vajjon azonos-e ez a nyelv azzal, ame-lyen a bráhmín-jegyű töredékes kézirat-könyvek, vagy póthik vannak írva. Ezek a bennök előforduló bizo-nyos szanszkrit kifejezések után ítélve *vallásos tar-talmú buddhista szövegek* lehetnek és talán a szansz-krit-nyelvű buddhista kánon *fordításai* valamely belső-ázsiai nyelvre, amely ennek a vidéknek a templomai-ban is használatban volt.

Találtunk sekély homok-réteg alatt néhány fatáblát, amelyek közül az egyik rendkívül hasonlított az Észak-India iskoláiban ma is használt *takhtá*-hoz s a nálunk alkalmazott palatáblához. Üres volt, de a rajta látható karcolások elárulták, hogy írás céljára szolgálhatott.

Ugyanabban a helyiségben került napvilágra egy fényezett, festett s virágdiszítéssel kidolgozott fa-pohár, nyilván kínai munka. Mindjárt azután pedig kínai okmányok. Az egyik egy 35 centiméter hosszú, 2,5 centiméter széles tamarix-fapálca volt, mindkét oldalán elmosódott kínai jelekkel. Úgy látszik, bizo-nyosfajta *rovásnak* használhatták.

Fontosabb volt ennél egy vízvonalas vékony papiroslap. Az irat tárgya valami megkeresés bizonyos számárnak a visszaszerzése céljából, amelyet a bérbevevők tíz hónap elteltével nem hoztak vissza, sőt ők maguk is elpárologtak. Pontos keltezése — a TA-LI időszak 16. éve második hónapjának hatodik napja — a *Kr. u.-i 784. esztendőnek* felel meg. A helységnek a neve, ahonnan ez a beadvány származik, a betűk ingadozó hangtani értéke következtében *Li-szieh*, *Lieh-szieh* vagy *Li-ca*. Fontos ez a lelet a *határozott kelten* kívül tehát azért is, mert belőle, összhangzásban három más kínai okmánnyal (amelyeket Macartney szerzett 1898-ban Badruddín útján s Hoernle tett közzé): megállapítható Dandán-Uiliknak és annak a közigazgatási kerületnek is az *egykori neve*, amelyhez tartozott. A *telep* vagy környéke jelöltetett ugyanis a *Li-szieh* (*Lieh-szieh*) vagy *Li-ca* névvel. A *kerületet* pedig az okiratok bizonyossága szerint *Liu-csang*-nak nevezték, vagyis, *hat város*-nak. Több forrásból tudom, hogy ez az elnevezés, mint a khotani kerület régi meghatározása, ma is jól ismert még a kínai közigazgatás tisztviselői előtt. Feltehető, hogy a *hat* közé tartozott *Ilcsi* (vagy Khotan), *Jurung-kás*, *Kara-kás*, *Csira* és *Kerija*, — míg a hatodik város kétséges. Ma ugyanez a terület két ambánságához (megyéhez) tartozik: Khotanhoz és Kerijához.

A pompás leletek, no meg a fagyos éjszakát felváltó derűs verőfényes órák jó kedvre derítették s karácsony napját vidám hangulatban töltöttem. Ekkor este történt velem, hogy egyedül messze elbarangolva túl a romokon, utat tévesztettem a rettenetesen egyforma homok-hullámok közepette s csak nagy ügyelbajjal vergődtem, *haza* az ismerős épület-maradványok szerencsés kalauzolásával. A kellemetlen eset

után gyönyörűséggel élveztem védett sátramban a jó meleg teát — „Jolcsi Bég“ társaságában. Alig hiszem, hogy barátaim, akik a távol Délen és Nyugaton akkor este talán rólam is megemlékeztek: el tudnák képzelni, milyen kedves és jóleső visszagondolnom arra a pusztai karácsonyra, amit ott töltöttem egyedül az elhagyatott, hideg sivatagban!

A következő nap ásatásai érdekesen egészítették ki az eddigi munka eredményét. Legelőször is egy kis Buddha-templom került napfényre, tanulságos freskókkal, festett táblácskákkal és kurziv bráhimin-jegyű kézirat-töredékekkel. A középső helyiség padlózatán khínai papiros-okiratok egész kis gyűjteményére bukkantunk.

A többé-kevésbbé épen maradt irat-tekeresek közül kettő Kr. u. 782-ből való, egy harmadik pedig 787-ből, míg a negyedik — ennyinek kaptam meg a hozzávetőleges fordítását CHAVANNES és DOUGLAS tanárok szívésségéből — ez, mondom, nem volt keltezve. Mind a négyben magán-természetű ügyekről van szó. Az írások tartalmából biztos következtetést vonhattam arra, hogy a romokban heverő épület, a vele összeépített szentéllyel a *Hu-kuo* kolostor lehetett, vagy pedig egy azzal szoros összeköttetésben álló szerzet. Ez a khínai elnevezés, amely a magyarban körülbelül „ország-védő“-t jelent, továbbá a felügyelő papságnak az említett keltezetlen okmányban felsorolt nevei, kétségtelenné teszik előttünk annak *khínai* jellegét. De, hogy *a nép*, amely a zárdát fenntartotta, *nem lehetett khínai*, világosan kitűnik a többi név átírásából. A barátok tanultabb eleme járatos volt bizonyára a szanszkritban is: a buddhista templomi szolgálatnak az egész Északon elterjedt szent nyelvében.

Nem egy okunk van feltételeznünk, hogy ezt a

romvárost a nyolcadik század végével hagyta oda a lakosság.

Szerencsés véletlen, hogy ugyanabból az épület-maradványból, amelynek a félre nem érthető időszámítási bizonyítékokat köszönhetjük, kerültek napvilágra azon korszak festészetének talán legérdekesebb emlékei. Három kitűnő állapotban megmaradt fa-festményről beszélek, amelynek gyönyörű élénk színeiről itt szavakban alig adhatnék kellő fogalmat. Részletes jelentésemben színes lapokon mutatom be kisebbítve.

Az egyiken két alakot látunk. A felső lovon ül, az alsó két-púpu tevéen. A fejük fölé festett nimbusz elárulja a kép vallásos jellegét. A többi kép Buddha- vagy Bódhiszattva-alakokat ábrázol és rendkívül érdekes világot vet a belső-ázsiai buddhista művészet történetére.

Lehetetlen itt elbeszélnem, milyen kitűnő ezeknek a festményeknek a szerkezete és kivitele, mily bámulatosan pontos a rajzuk s mennyire finomak a színeik. Mindez valóban kiváló véleményt kell hogy ébresszen a *Khotanba átszármazott indiai művészet* színvonaláról. De emellett meglepően illusztrálja a díszítésekben, mozdulatokban s minden másban a konvencionális részletek kidolgozásának örökös ismétlődését is, ami annyira jellemző a buddhista szentek képmásaira a *tibeti művészetben*.

Sajátságosabb ennél az, hogy az arc és a ruha kivitelében nem egy festményen határozottan kimutatható a *perzsa művészet* hatása. Úgyisintén — e helyen éppencsak hogy ráutalhatok — félreismerhetetlenül ki nyomozható a távol *Nyugat klasszikus művészetének* még sokkal régebbi befolyása.

Az eddig felkutatott s itt ismertetett épület-marad-

ványokból megítélhető elég jól a dandán-uiliki romok általános jellege s a bennök található ereklyék minéműsége. Még egy hétig eltartott a többi szentélyek és lakóházak ásatása s ezalatt nem kevesebb, mint *tizennégy* épületet szabadítottunk ki a homokból. De ezek már semmi újat nem nyújtottak. Mindössze is abban különböztek egymástól, hogy nem egyforma volt a pusztítás, amit rajtuk a kincskeresők véghezvittek. És a szelek kivájó hatásának sem egyformán voltak kitéve. Sokszor nyomára akadtam a kincésások bányászkodásának olyan romokban, amelyeket azóta *újból* mély homoklepellet takart be a szél.

Az érdekesnél érdekesebb régészeti megfigyelésekből s a hely gondos térképezéséből sok mindenben sikerült megelevenítenem az itten valamikor virágzott életet. Megemlékeztem már az épületek közelében mindenfelé látható elhalt fasorokról. Könnyen fel lehetett ismerni a földgátak közt futó öntöző-csatornák nyomait: úgy építették azokat, ahogyan ma is látjuk, szélteben egész Turkesztánban.

A vályogból vagy vert földből épült házak helyén már csak edénytörmelékre, fém-darabokra s efféle maradványokra akadtunk, mert azok nyom nélkül tűnnek el az idők folyamán. A gyakoribb építési mód a *fa-váz*as volt, igen kemény vakolattal burkolva. Ez a módszer ma is használatos Khotan városaiban és falvaiban, de ma már a fa drágasága miatt csak a gazdagok fényűzése. Ezeknek a házain kívül legfeljebb ha mecseteket, vendéglőket s más középületeket emelnek így. Ez magyarázza meg, miért találtunk némely, bizonynal nagy kiterjedésű telep helyén olyan kevés épület-romot s ezeket is messze elszórtan egymástól.

A vallásos építmények nagy túlsúlyát a dandán-

uiliki maradványok között talán azzal okolhatjuk még meg, hogy ezeket a szentélyeket a telep elhagyása után sokkal későbbi időben is látogatták még búcsújáró helyként — mint ma is még a mostani oázisok határain kívül fekvő mohammedán ziaratokat.

Egészen bizonyosra kell vennünk, hogy a város elhagyása fokenként ment végbe és semmiképpen sem valami hirtelen elemi csapás következtében. A Taklamakán egykori városairól hallott népszerű mondák könnyen hódítanak az európai utazók között. A Szodoma- és Gomorra-legendák holmi 'ősi városokról', amelyeket pillanat alatt nyelt el a sivatag homokja: jóval régebbiek, mint maguk a dandán-uiliki romlادékok. Már Juan-Csang elbeszél egy ilyen történetet bizonyos *Ho-lo-lo-kia* városáról.

Méréseimből s észleleteimből az világlik ki, hogy Dandán-Uilik környékét kiterjedt csatorna-hálózat segítségével öntözték, amely a *Csira*, *Domoko* és *Gulakhma* patakok vizét vezette a telephez s még későbbi évszázadokban is az attól *dél felé elterülő földekre*. Ez a törmelékkal borított *Uzun-tali* azonos Juan-Csang *Pi-mo*-jával, Marco Polo *Pein*-jével s határozottan állíthatjuk, hogy ez a telep legalább öt századdal élt hosszabb életet Dandán-Uiliknél. De mindkét hely fokozatos odahagyása ugyanarra az okra vezethető vissza: az *eredményes öntözés fenn-tartásának a nehézségeire*, ezeken a messzefekvő helyeken.

Nem kísérthetem itt meg, hogy feleletet adjak arra a kérdésre: mennyiben okozták az öntözési művek elhanyagolását *politikai zavarok* s ennek következtében beállott *elnéptelenedés*, avagy mennyiben tulajdonítható az a folyók vízkészletében történt *fizikai változásnak*. Nem érdektelen talán, amit erre

nézve felhozok a Gulakhma és Domoko oázisok bizonyos falvaiban tett megfigyelésemből. Ezeknek *művelés alatt álló területe*, az öntöző víz odavezetésének a nehézkessége folytán, a most élő emberek emlékezte szerint már mintegy 10—13 kilométerrel hátrált *dél* felé. Az ott tapasztalható, úgyszólván szemeink előtt végbemenő jelenségek mindennél jobban magyarázzák azt a folyamatot, amellyel Dandán-Uilik szántóföldjei tűntek el a sivatagban.

Méréseink nem támogatják HEDIN-nek azt a feltevését, hogy a Kerija-darjá történelmi időkben közel folyt el Dandán-Uilikhez s hogy ennek elpusztulása a folyónak a mai medre felé való későbbi odább húzódásával függene össze. Ez a meder ma 45 kilométerre van onnan keletre. Ő hajlandó volt 2000 évre tenni azt az időt, amióta nem lakja ember ezt a helyet, holott a valóságban nem telt több el azóta 1200 esztendőnél.